



Αλέξανδρος Χρύσης

Οι θέσεις του J.J. Rousseau για τη δημοκρατία και η επίδρασή τους στην πολιτική σκέψη του K. Marx

«Είναι φυσικό για ένα φιλελεύθερο να αναφέρεται στη “δημοκρατία” γενικά· αλλ’ ένας μαρξιστής δε θα ξεχάσει ποτέ να ρωτήσει: “για ποια τάξη;”»¹

Είναι γεγονός ότι διακόσια χρόνια μετά τη Γαλλική Επανάσταση το ζήτημα της δημοκρατίας όχι απλά παραμένει σημαντικό, αλλά τείνει ν’ αναχθεί σε κορυφαίο πρόβλημα για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία και πράξη.

Στα πλαίσια μιας τέτοιας δυναμικής του πολιτικού θεωρητικού στοχασμού για τη δημοκρατία από την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης ως τις μέρες μας, κρίσιμη «στιγμή» αποτέλεσε αναμφίβολα η διατύπωση των θέσεων του J.J. Rousseau που, μέσα από μια ουσιαστική διαφοροποίησή του προς τις απόψεις της κλασικής φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, σφράγισε τις αντιλήψεις της πιο ριζοσπαστικής τάσης των Γάλλων επαναστατών, αυτής των ιακωβίνων.

Στις γραμμές, λοιπόν, που θ’ ακολουθήσουν, θα επιχειρηθεί:

1. μια σύντομη κριτική καταγραφή των προτάσεων του J.J. Rousseau για τη δημοκρατία,
2. μια αντίστοιχη κριτική προσέγγιση των θέσεων του K. Marx για το ίδιο ζήτημα, στη βάση μιας συγκριτικής αποτίμησής τους προς αυτές του Rousseau², και
3. η ανάδειξη μέσα σ’ αυτό το πολιτικό φιλοσοφικό πλαίσιο ορισμένων σημαντικών πλευρών της πολυσυζητημένης —αν και συχνά με απλουστευτικό τρόπο— σχέσης σοσιαλισμού και δημοκρατίας.

Στα όρια, συνεπώς, του πολιτικού φιλοσοφικού στοχασμού του Rousseau, ή ορθότερα μέσα απ’ τη διερεύνηση της *διαλεκτικής υπέρβασής* τους απ’ την πολιτική θεωρητική σκέψη του Marx, θα επιχειρηθεί ο σχεδιασμός ενός αποδοτικού πλαισίου για την ανάπτυξη ενός σύγχρονου θεωρητικού λόγου για τη δημοκρα-

1. Β. Λένιν, *Η προλεταριακή επανάσταση και ο αποστάτης Κάουτσκι*, όπως υπάρχει στο Β. Λένιν, *Άπαντα*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, τόμ. 37, σελ. 243.

2. Για τη σχέση μαρξιστικής και ρουσοϊκής πολιτικής θεωρίας, έχει διατυπωθεί πλήθος απόψεων με πιο χαρακτηριστικές αυτές της Ιταλικής σχολής, και ιδιαίτερα του L. Colletti, που υποστηρίζει την ακραία θέση ότι ουδέποτε ο Marx ανέπτυξε πρωτότυπη πολιτική θεωρία, αναπαράγοντας ουσιαστικά αυτή του Rousseau. Βλ. σχετικά, L. Colletti, *From Rousseau to Lenin, Studies in Ideology and Society*, Monthly Review Press, New York and London 1972· βλ. επίσης ανάλογη τοποθέτησή του στην εισαγωγή του K. Marx, *Early Writings*, Penguin Books, Harmondsworth, 1984, σελ. 46.

τία³, που τον καθιστά αναγκαίο και επίκαιρο η ίδια η αντιφατική —άρα και δυνάμει επαναστατική—κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα των καιρών μας.

1. Βασικές συνιστώσες της αντίληψης του Rousseau για τη δημοκρατία

1.1. Ανθρωπολογικές - Κοινωνιολογικές παρατηρήσεις

Περίπου τρεις δεκαετίες πριν τη Γαλλική Επανάσταση, στις πρώτες γραμμές του *Κοινωνικού συμβολαίου* (1762), ο J.J. Rousseau διατύπωνε τη θέση ότι «ο άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος, αλλ' είναι παντού αλυσοδεμένος»⁴.

Ο πιο πάνω φιλοσοφικός αφορισμός/διαπίστωση του Rousseau, που καταγράφεται και στον πολιτικό λόγο του Robespierre⁵, παραπέμπει ουσιαστικά στην επώδυνη μετάβαση της ανθρωπότητας απ' τη φυσική κατάσταση (state of nature) στην πολιτική κοινωνία (civil ή political society)⁶.

Στη φυσική κατάσταση, λοιπόν, ο άνθρωπος, σύμφωνα πάντα με τον Rousseau, δεν ήταν «λύκος» για το συνάνθρωπό του⁷, ενώ η ζωή του κάθε άλλο παρά χαρκτηριζόταν από «τον πόλεμο όλων εναντίον όλων»⁸.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Rousseau αντιπαραβάλλει τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου προς την πολιτειακά οργανωμένη κοινωνική ζωή, δίνει, πράγματι, τη δυνατότητα να καταγραφεί, χωρίς παραμορφώσεις, η αντίληψή του για τη θεμελίωση της πολιτικής κοινωνίας και, κατ' επέκταση, για το ρόλο και τη λειτουργία των πολιτειακών θεσμών της.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον επιφανή αυτόν πολιτικό φιλόσοφο, «απ' τη στιγμή που ο άνθρωπος χρειάστηκε τη βοήθεια κάποιου άλλου και αποδείχθηκε ότι είναι χρήσιμο για έναν άνθρωπο να κάνει προμήθειες αρκετές για δύο, η ισότητα εξαφανίστηκε, εμφανίστηκε η ιδιοκτησία, η εργασία έγινε αναγκαία και απέραντα δάση μετασχηματίστηκαν σε γόνιμους αγρούς, που έπρεπε να υδρεύονται απ' τον ιδρώτα των ανθρώπων και στους οποίους η δουλειά και η αθλιότητα φάνηκε σύντομα ότι γεννιόντουσαν και αναπτύσσονταν μαζί με τα σιτηρά»⁹.

Για τον Rousseau, συνεπώς, ο *άνθρωπος-ιδιοκτήτης*, ο άνθρωπος που θέλησε να ιδιοποιηθεί, αποκλείοντας δηλαδή τους άλλους, ένα συγκεκριμένο κομμάτι γης, είναι ο *πραγματικός ιδρυτής της πολιτικής κοινωνίας*¹⁰. «συνάγεται, λοιπόν, απ'

3. Για μια συστηματική ενημέρωση πάνω στα μοντέλα δημοκρατίας από την αρχαία Αθήνα ως τις μέρες μας, βλ. το πρόσφατο έργο του D. Held, *Models of Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1987.

4. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, Penguin Books, Harmondsworth, 1984, σελ. 49.

5. M. Robespierre, *Discours et rapports a la convention*, Union generale d' editions, 10/18, Paris, 1965, σελ. 131.

6. Για τις διαφοροποιήσεις του όρου *civil society* στη χρησιμοποίησή του από μια σειρά πολιτικών φιλοσόφων, βλ. το σχετικό λήμμα στο T. Bottomore et al. (ed), *A Dictionary of Marxist Thought*, Blackwell, Oxford, 1985, σελ. 72-74.

7. Βλ. σχετικά την έμμεση κριτική που ασκεί ο Rousseau στις θέσεις που, κατά κύριο λόγο, διατύπωσε ο Hobbes, όπως αυτή καταγράφεται στο J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, Penguin Books, Harmondsworth, 1986, σελ. 114-115.

8. J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ό.π., σελ. 104-105.

9. J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ό.π., σελ. 116.

10. J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ό.π., σελ. 109.

αυτή την περιγραφή ότι η ανισότητα, σχεδόν ανύπαρκτη στη φυσική κατάσταση, αντλεί τη δύναμη και την εξέλιξή της απ' την ανάπτυξη των ικανοτήτων και την πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος και τελικά οριστικοποιείται και νομιμοποιείται μέσα απ' το θεσμό της ιδιοκτησίας και των νόμων»¹¹ (έμφαση δική μας).

Μέσα από μια τέτοια, ακριβώς, ανθρωπολογική προσέγγιση, ο Rousseau μεταφέρει το φιλοσοφικό στοχασμό του απ' την περιγραφή της φυσικής κατάστασης και των περιορισμένων φυσικών ανισοτήτων μεταξύ των ανθρώπων στη μελέτη των πολιτικών κοινωνιών και των κατά πολύ οξύτερων κοινωνικών και πολιτικών ανισοτήτων, πάνω στις οποίες αυτές οι κοινωνίες συγκροτήθηκαν και που οι ίδιες συνεχώς ανατροφοδοτούν και αναπαράγουν.

Απ' αυτή την άποψη είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί ότι η συνολική συλλογιστική του διανοητή για τη σύναψη του κοινωνικού συμβολαίου συνδέεται άρρηκτα τόσο με την εμφάνιση της ιδιοκτησίας, όπως ήδη επισημάνθηκε, όσο και με τη συνεχή και διευρυμένη αναπαραγωγή πλουσίων και φτωχών στο εσωτερικό των πολιτικών κοινωνιών.

Πράγματι, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Rousseau στο *Λόγο για την ανισότητα* (1755), «[...] οι πλούσιοι πάνω απ' όλους πρέπει να είχαν αντιληφθεί πόσο ήταν σε βάρος τους μια συνεχόμενη κατάσταση πολέμου, στην οποία επιφορτίσθηκαν όλο το κόστος και στην οποία ο κίνδυνος της ζωής ήταν καθολικός, αλλ' ο κίνδυνος της ιδιοκτησίας μόνο δικός τους [...]»¹².

Για τον Rousseau, λοιπόν, αυτό που έπρεπε να κατακτηθεί με το κοινωνικό συμβόλαιο ήταν η συγκρότηση αυτής της μορφής συνένωσης των ανθρώπων, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ταυτόχρονα τόσο στην κατεύθυνση της προστασίας της προσωπικότητας και των αγαθών του κάθε ανθρώπου-μέλους του συλλογικού σώματος, όσο και σ' αυτή της εξασφάλισης της ελευθερίας του μέσα από τη συλλογική δράση της κοινωνίας¹³.

Με βάση ένα τέτοιο κοινωνικό συμβόλαιο και με την υιοθέτηση συγκεκριμένων πολιτειακών/θεσμικών παραμέτρων λειτουργίας του, που θα συζητηθούν λίγο πιο κάτω και που σχηματικά μπορούν να χαρακτηρισθούν ως η ρουσσωϊκή πολιτική αντίληψη για τη δημοκρατία, ο συγγραφέας του *Κοινωνικού Συμβολαίου* επανεξετάζει τη μετάβαση απ' τη φυσική κατάσταση στην πολιτική κοινωνία¹⁴.

Συμπερασματικά, και μέσα από μια αποσταγματική διατύπωσή του, ο J.J. Rousseau, αναγνωρίζοντας στο κοινωνικό συμβόλαιο το θεμελιακό του χαρακτήρα για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας επισημαίνει:

«Αυτά τα άρθρα της συνένωσης, ορθά κατανοημένα, ανάγονται σε ένα και μόνο, δηλαδή στη συνολική αλλοτρίωση από κάθε συνεταίρο του ίδιου του εαυτού του και των δικαιωμάτων του προς όλη την κοινότητα [...] Αν, λοι-

11. J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ό.π., σελ. 137.

12. J.J. Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ό.π., σελ. 120' για το ίδιο θέμα βλ. ό.π., σελ. 123-124.

13. Για την ακριβή διατύπωση του θεμελιώδους προβλήματος, που επιχειρεί ν' απαντήσει το κοινωνικό συμβόλαιο, σύμφωνα με τον Rousseau, βλ. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 60.

14. Βλ. σχετικά το κεφάλαιο 8 με θέμα: «Civil Society» του Ιου Βιβλίου του *Social Contract*, ό.π., σελ. 64-65.

πόν, απ' το κοινωνικό συμβόλαιο εξαλείψουμε ό,τι δεν είναι ουσιώδες, καταλήγουμε στο εξής: "Καθένας από μας θέτει στην κοινότητα τον εαυτό του και τις δυνάμεις του κάτω απ' την ανώτατη διεύθυνση της γενικής θέλησης: και ως σώμα, ενσωματώνουμε κάθε μέλος ως αδιαίρετο μέλος του όλου".»¹⁵

Στο σημείο, όμως, αυτό είναι πλέον απαραίτητο να μεταφερθεί η ανάλυση σ' αυτές καθαυτές τις πολιτικές διαστάσεις του φιλοσοφικού στοχασμού του συγγραφέα του *Κοινωνικού Συμβολαίου* και, κατ' επέκταση, στην κριτική αποτίμηση των απόψεών του για τη λειτουργία και τους θεσμούς μιας δημοκρατικής πολιτείας.

1.2. Συγκρότηση και λειτουργία της δημοκρατικής πολιτείας¹⁶ στο έργο του Rousseau

Οι πολιτικές διαστάσεις του φιλοσοφικού στοχασμού του Rousseau, που προκύπτουν απ' το δικό του τρόπο προσέγγισης του κοινωνικού συμβολαίου, έχουν την αφετηρία τους στην κρίσιμη θέση του ότι, προκειμένου το κοινωνικό συμβόλαιο να μην αποδειχθεί ένας κενός τύπος, είναι απαραίτητο όποιος αρνείται να πειθαρχήσει στη γενική θέληση —που δεν πρέπει βέβαια να ταυτίζεται με τη θέληση όλων¹⁷— να υποχρεώνεται σ' αυτό απ' το ίδιο το συλλογικό σώμα ή, σύμφωνα με τη φαινομενικά, τουλάχιστον, παράδοση διατύπωση του Rousseau, «πρέπει να εξαναγκάζεται να είναι ελεύθερος»¹⁸ (έμφαση δική μας).

Η υποστήριξη αυτού του εξαναγκασμού στην ελευθερία απαιτεί, όπως είναι ευνόητο, μια νομιμοποιητική βάση που ο Rousseau αναγνωρίζει, αρχικά, στη συνθήκη ότι αυτός ο εξαναγκασμός στηρίζεται στην έκφραση της γενικής θέλησης.

Ωστόσο, το πρόβλημα παραμένει και οδηγεί προς την αναζήτηση εκείνων των ειδικότερων προϋποθέσεων, που μπορούν, πράγματι, να καταστήσουν τη γενική θέληση επαρκή λόγο νομιμοποίησης ενός τέτοιου εξαναγκασμού.

Σύμφωνα με μια συστηματική κατάταξη που προτείνεται εδώ, μπορεί να γίνει λόγος, αφενός μεν για τη θεμελιώδη και «εξ υποκειμένου» προϋπόθεση νομιμοποίησης, που έχει να κάνει με τον προσδιορισμό αυτού καθαυτού του υποκειμένου της κυριαρχίας, και αφετέρου για μια σειρά προϋποθέσεων θεσμικού χαρακτήρα, που αφορούν στις σχέσεις των επιμέρους εξουσιών μεταξύ τους καθώς και στον τρόπο λειτουργίας τους, έτσι ώστε να κατοχυρώνεται, πράγματι, το υποκείμενο της κυριαρχίας, αλλά και γενικότερα η δημοκρατική συγκρότηση της πολιτείας.

Για τον Rousseau, λοιπόν, ο φορέας/υποκείμενο της κυριαρχίας δεν μπορεί πα-

15. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 60-61.

16. Με τον όρο «δημοκρατική πολιτεία» αποδίδεται η έννοια της «*res publica*» ή «*republic*» ως κράτους που κυβερνάται από το νόμο, όποια και αν είναι η μορφή του συντάγματός του», όπως ορίζει σχετικά την έννοια ο ίδιος ο Rousseau: βλ. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 82.

17. Για τη διάκριση γενικής θέλησης και θέλησης όλων, βλ. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 72.

18. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 64. Βλ. και σχετική ανάλυση του ίδιου, ό.π., σελ. 153-154.

ρά να είναι ο ίδιος ο λαός, και «ακριβώς όπως η κυριαρχία είναι αναπαλλοτριώ-
τη, είναι για τον ίδιο λόγο και αδιαίρετη· διότι, είτε η θέληση είναι γενική ή δεν
είναι· είτε είναι η θέληση του σώματος του λαού, ή μόνο ενός μέρους του [...] η
γενική θέληση, για να είναι πράγματι αυτό που είναι, πρέπει να είναι γενική στο
σκοπό της, όπως και στη φύση της· [...] πρέπει ν' απορρέει απ' όλους και να
εφαρμόζεται σ' όλους»¹⁹ (έμφαση δική μας).

Θεμέλιο, συνεπώς, της συγκρότησης μιας δημοκρατικής πολιτείας, σύμφωνα
με τη θέση του συγγραφέα του *Κοινωνικού Συμβολαίου*, είναι η ανάδειξη του λαού
ως υποκειμένου κυριαρχίας και μάλιστα ως συλλογικού υποκειμένου/πολιτικού
σώματος, τέτοιου που υπερβαίνει το άθροισμα των μερών του (άτομα που το συγ-
κροτούν), όπως η γενική θέληση, δηλαδή η έκφραση του συλλογικού υποκειμέ-
νου, υπερβαίνει το σύνολο των μεμονωμένων ατομικών θελήσεων.

Οι συνέπειες αυτής της θεμελιακής αντίληψης/προϋπόθεσης του Rousseau για
τη συγκρότηση του πολιτικού θεωρητικού λόγου για τη δημοκρατία θα γίνουν
ακόμη περισσότερο φανερές μέσα απ' την προσέγγιση των πολιτειακών/θεσμι-
κών προϋποθέσεων, που διατυπώνει ο διανοητής, προκειμένου να κατοχυρωθεί η
λαϊκή κυριαρχία ως βάση της δημοκρατικής πολιτείας.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Rousseau, δύο είναι οι βασικές εξουσίες σε μια δημο-
κρατική πολιτεία, η νομοθετική και η εκτελεστική: «κάθε ελεύθερη δράση έχει
δύο αιτίες που συντρέχουν για την παραγωγή της, μια ηθική —τη θέληση, που
προσδιορίζει την πράξη, μια φυσική— τη δύναμη, που την εκτελεί [...] Το πολι-
τικό σώμα έχει τις ίδιες δυο εξουσίες και μπορούμε να κάνουμε την ίδια διάκρι-
ση ανάμεσα στη θέληση και στη δύναμη, η πρώτη είναι η νομοθετική εξουσία και
η δεύτερη η εκτελεστική εξουσία»²⁰ (έμφαση του Rousseau).

Ενώ, όμως, «η νομοθετική εξουσία ανήκει και μπορεί να ανήκει μόνο στο
λαό», η εκτελεστική εξουσία ασκείται απ' την κυβέρνηση, που ο Rousseau ορί-
ζει ως τη «νόμιμη άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας αποκαλώντας “ηγεμόνα”
ή “κυβερνήτη” τον άνθρωπο ή το σώμα, που είναι επιφορτισμένο με τη διοίκη-
ση»²¹.

Πρώτη, λοιπόν, βασική θεσμική και λειτουργική προϋπόθεση για μια ισορρο-
πημένη συγκρότηση της δημοκρατικής πολιτείας είναι η τοποθέτηση του κέντρου
βάρους της στο πεδίο της νομοθετικής εξουσίας, δηλαδή στον κυρίαρχο λαό όχι ως
μηχανικό άθροισμα ατόμων, αλλ' ως συλλογικό νομοθετικό/πολιτειακό υποκει-
μενο²².

Δεύτερη εξίσου κρίσιμη προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας είναι
η αναγνώριση της σχέσης λαού και εκτελεστικής εξουσίας όχι ως σχέσης συμβολαίου-
εκχώρησης, όπως υποστήριξαν διάφοροι εκπρόσωποι της κλασικής φιλελεύθερης
σκέψης, αλλ' ως σχέσης εντολής, με την έννοια ότι οι κάτοχοι της εκτελεστικής

19. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 70, 75.

20. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 101.

21. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 102.

22. Βλ. τη σχετική παρομοίωση, που επιχειρεί ο J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 135,
όπου χαρακτηρίζει τη νομοθετική εξουσία σαν την καρδιά της δημοκρατικής πολιτείας και την
εκτελεστική σαν τον εγκέφαλό της.

εξουσίας δεν είναι κύριοι ή αντιπρόσωποι του λαού, αλλ' εντολοδόχοι του²³. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Rousseau, «υπάρχει μόνο ένα συμβόλαιο στο κράτος: αυτό της συνένωσης αυτής καθαυτής και αποκλείει κάθε άλλο»²⁴.

Γίνεται φανερό ότι με την εξασφάλιση μιας τέτοιας σχέσης ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία, ο πολιτικός φιλόσοφος στοχεύει στην προστασία του λαού ως κυρίαρχου συλλογικού υποκειμένου απ' τις καταχρήσεις και γενικότερα τις τάσεις αυτονόμησης της εκτελεστικής εξουσίας απέναντι στη νομοθετική.

Η δυναμική, εξάλλου, των κυβερνήσεων ν' ανατρέπουν τη σχέση που τις συνδέει, όπως περιγράφηκε πιο πάνω, με τη νομοθετική εξουσία, «είναι το εγγενές και αναπόφευκτο ελάττωμα που, απ' τη γέννηση του πολιτικού σώματος, τείνει αμείλικτα να το καταστρέψει, όπως η μεγάλη ηλικία και ο θάνατος καταστρέφουν το ανθρώπινο σώμα»²⁵.

Στο σημείο αυτό ο πολιτικός λόγος του Robespierre είναι εξίσου αποκαλυπτικός με το φιλοσοφικό στοχασμό του Rousseau:

«Δώστε στην κυβέρνηση την απαραίτητη εξουσία, ώστε οι πολίτες να σέβονται τα δικαιώματα του πολίτη, και εξασφαλίστε ταυτόχρονα ότι η κυβέρνηση δε θα μπορέσει ποτέ να τα παραβιάσει: ιδού, κατά τη γνώμη μου, το διπλό πρόβλημα, που πρέπει ο νομοθέτης να επιδιώξει την επίλυσή του»²⁶ (έμφαση δική μας).

Μέσα από μια τέτοια προσέγγιση, ο κορυφαίος Γάλλος επαναστάτης, εκτυλίσσοντας ως τα άκρα τη συλλογιστική του Rousseau, αναδεικνύει σαν καθοδηγητικό νήμα στη θέσπιση πολιτειακών-συνταγματικών ρυθμίσεων για τη συγκρότηση και λειτουργία της δημοκρατίας την εξής πρόταση:

«Θέσατε, καταρχήν, αυτό το αδιαμφισβήτητο maximum: [αρχή — Α.Χ.] ότι ο λαός είναι καλός και ότι οι εκπρόσωποί του είναι ευάλωτοι στη διαφθορά, ότι είναι στην αρετή και στην κυριαρχία του λαού που πρέπει ν' αναζητήσουμε την προφύλαξη ενάντια στα ελαττώματα και στο δεσποτισμό της κυβέρνησης»²⁷.

Στα ίδια, εξάλλου, πλαίσια φιλοσοφικής και πολιτικής ανάλυσης της δημοκρατίας, ο Rousseau καταγράφει και μια σειρά από επιμέρους ρυθμίσεις, ορισμένες απ' τις οποίες αναγνωρίζονται στην πρακτική και θεωρία της Γαλλικής Επανάστασης, και ιδιαίτερα σ' αυτές του πιο ριζοσπαστικού της ρεύματος, δηλαδή αυτού των ιακωβίνων επαναστατών²⁸.

23. Βλ. σχετικά J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 143-146.

24. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 145.

25. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 131· βλ. ανάλογες εκτιμήσεις του M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 138.

26. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 132.

27. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 138.

28. Βλ. το κεφάλαιο 18 του 3ου Βιβλίου του *Social Contract*, ό.π., σελ. 146-148, με θέμα «Μέσα πρόληψης του σφετερισμού της κυβέρνησης».

Επισημαίνονται ειδικότερα:

- Η ανακλητότητα των εκπροσώπων (εντολοδόχων) του λαού, την οποία μάλιστα ο Robespierre επεδίωξε να επεκτείνει σε όλους τους δημόσιους λειτουργούς²⁹.
- Η διαδικασία της λογοκρισίας των εκπροσώπων/εντολοδόχων στον ίδιο το λαό· όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Robespierre, «ένας λαός, του οποίου οι εντολοδόχοι δε λογοδοτούν σε κανένα για τις ενέργειές τους, δεν έχει τελικά Σύνταγμα»³⁰.
- Η σύγκληση λαϊκών συνελεύσεων³¹, συχνά με χαρακτήρα δημοψηφίσματος, και διενέργεια εκλογών σε, όσο το δυνατόν, συντομότερα διαστήματα³².

Αποφεύγοντας στο σημείο αυτό μια ιδιαίτερη αναφορά στη θέση του Rousseau για την προσπάθεια δημιουργίας μικρών κρατών³³, έτσι ώστε διαδικασίες όπως οι πιο πάνω ν' αποκτήσουν ασφαλώς ακόμη πιο ουσιαστικό περιεχόμενο, θα πρέπει ωστόσο να υπογραμμισθεί η ιδιαίτερη μέριμνα που χαρακτήρισε τον Robespierre, στα πλαίσια ενός μεγάλου σε έκταση και πληθυσμό κράτους, όπως η Γαλλία, προκειμένου να εξασφαλισθεί η ουσιαστική συμμετοχή ιδίως των ασθενέστερων εισοδηματικά τάξεων σ' αυτές τις διαδικασίες.

Πράγματι, για ένα τέτοιο σκοπό ο Robespierre προτείνει, αφενός μεν τη χρηματοδότηση της συμμετοχής, και αφετέρου τη διατύπωση των εκλογικών και άλλων πολιτειακών ρυθμίσεων με όσο το δυνατό απλούστερο τρόπο, έτσι ώστε να μπορούν όλοι να μετέχουν ενεργά στην πολιτική ζωή³⁴.

Γίνεται σαφές απ' τις πιο πάνω ρυθμίσεις ότι η πολιτική αντίληψη του Rousseau για τη δημοκρατία χαρακτηρίζεται, κύρια, απ' την προσπάθειά του να εξασφαλίσει αμεσότητα στις πολιτειακές και γενικότερα στις πολιτικές λειτουργίες και έλεγχο της εκτελεστικής απ' τη νομοθετική εξουσία.

Ειδικότερα, η ανακλητότητα των εντολοδόχων και η υποχρέωση λογοδοσίας τους στο λαό σε μικρά και τακτά χρονικά διαστήματα απορρέουν, σε τελική ανάλυση, απ' τη θέση του Rousseau ενάντια σε κάθε μορφή αντιπροσώπευσης, που καταλήγει στην καταδυνάστευση των αντιπροσωπευομένων απ' τους αντιπροσώπους τους³⁵.

29. Βλ. ενδεικτικά, J.J. Rousseau, «Projet de constitution pour la Corse», *Oeuvres complètes*, Editions du Seuil, Paris, 1971, τομ. 3, σελ. 513 και M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 148, 154.

30. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 147· βλ. επίσης J.J. Rousseau, «Considerations sur le gouvernement de Pologne», *Oeuvres complètes*, ό.π., σελ. 539, 543.

31. Βλ. ενδεικτικά τις διατυπώσεις των Rousseau και Robespierre.

α. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 137, 147.

β. J.J. Rousseau, «Projet de constitution pour la Corse», ό.π., σελ. 513.

γ. J.J. Rousseau, «Considerations sur le gouvernement de Pologne», ό.π., σελ. 538.

δ. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 143.

32. Βλ. σχετικά τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις:

α. J.J. Rousseau, «Considerations sur le gouvernement de Pologne», ό.π., σελ. 537.

β. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 155, όπου ο Γάλλος επαναστάτης προτείνει ως μέγιστο όριο θητείας στα πολιτειακά αξιώματα τα δύο έτη.

33. Για τη σχετική επιχειρηματολογία του Rousseau υπέρ των μικρών κρατών, βλ. σχετικά, J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 138.

34. Βλ. M. Robespierre, *Discours et rapports à la Convention*, ό.π., σελ. 150-151.

35. Βλ. τη δριμύτατη κριτική του Rousseau κατά του θεσμού της αντιπροσώπευσης στο J.J. Rous-

Αρκεί στο σημείο αυτό να καταγραφεί η καταλυτική κριτική του Rousseau προς το αγγλικό κοινοβούλιο και τον αγγλικό λαό:

«Ο αγγλικός λαός θεωρεί τον εαυτό του ελεύθερο· κάνει πολύ μεγάλο λάθος· είναι ελεύθερος μόνο στις εκλογές των μελών του Κοινοβουλίου· απ' τη στιγμή που τα μέλη εκλεγούν, ο λαός υποδουλώνεται· δεν είναι το πα-
ραμικρό. Στις λίγες στιγμές της ελευθερίας του, ο αγγλικός λαός κάνει τέτοια χρήση της ελευθερίας αυτής, ώστε αξίζει να τη χάσει»³⁶.

Η σημαντικότερη, όμως, και πιο πολυσυζητημένη προϋπόθεση/ρύθμιση που υποστηρίζει ο Rousseau για την ισόρροπη και ανεμπόδιστη λειτουργία της δημοκρατίας είναι αυτή, σύμφωνα με την οποία, «αν η γενική θέληση πρέπει να εκφραστεί καθαρά, είναι επιτακτικό να μην υπάρχουν επιμέρους ενώσεις στο κράτος και κάθε πολίτης να σχηματίζει την άποψή του από *μόνος του* [...] Αλλ' εάν υπάρχουν επιμέρους ενώσεις, είναι σοφό να πολλαπλασιασθεί ο αριθμός τους και να προληφθεί η ανισότητα μεταξύ τους»³⁷ (έμφαση δική μας).

Προσπαθεί, έτσι, ο Rousseau ν' αποφύγει το σχηματισμό κομμάτων, πολιτικών ενώσεων και άλλων φορέων επιμέρους βουλήσεων, προκειμένου να διατηρηθεί, όσο το δυνατόν, ανόθευτη η γενική θέληση.

1.3. Κριτικές παρατηρήσεις στην αντίληψη του Rousseau για τη δημοκρατία

Η βάση για μια κριτική αξιολόγηση των θέσεων του Rousseau για τη δημοκρατία δεν μπορεί να είναι άλλη από *το μοντέλο της κοινωνίας*, στα πλαίσια του οποίου ο ίδιος ο Rousseau συγκροτεί την πρότασή του για την οργάνωση και λειτουργία της δημοκρατικής πολιτείας³⁸.

Σύμφωνα, λοιπόν, με το συγγραφέα του *Κοινωνικού Συμβολαίου*, ο επηρεασμός του οποίου απ' το μοντέλο της σπαρτιατικής κοινωνίας είναι αναμφισβήτητος, «[...] κανείς πολίτης δεν πρέπει να είναι τόσο πλούσιος, ώστε ν' αγοράζει άλλον και κανείς τόσο φτωχός, ώστε να εξαναγκάζεται να πουληθεί ο ίδιος [...] Θέλετε συνοχή στο κράτος; Τότε φέρτε τα δύο άκρα, όσο γίνεται, πλησιέστερα· μην έχετε ούτε πολύ πλούσιους, ούτε πολύ φτωχούς διότι αυτές οι δυο κατηγορίες, φυσικά αεζχώριστες, είναι εξίσου μοιραίες με το κοινό καλό· απ' τη μια τάξη έρχονται φίλοι της τυραννίας, απ' την άλλη τύραννοι. Είναι πάντοτε αυτές οι δύο τάξεις που εμπορεύονται τη δημόσια ελευθερία· ο ένας αγοράζει, ο άλλος πωλεί»³⁹.

seau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 140 κ. επ.

36. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 141.

37. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 73.

38. Σε αντίθεση με μαρξιστικές κριτικές της πολιτικής σκέψης του Rousseau, που εκκινούν από την κοινωνικοοικονομική βάση της πρότασής του για τη δημοκρατική πολιτεία, η κλασική κριτική του J.L. Talmon, *The origins of totalitarian democracy*, Sphare Books Ltd., London, 1970, κινείται ουσιαστικά στο πεδίο του πολιτικού θεωρητικού οικοδομήματος του Rousseau.

39. J.J. Rousseau, *The Social Contract*, ό.π., σελ. 96· βλ. και την πιο κάτω διεισδυτική παρατήρηση του Rousseau, ό.π., σελ. 68: «Στην πραγματικότητα, οι νόμοι είναι χρήσιμοι πάντοτε σ' αυτούς που

Αν, λοιπόν, κοινωνική-οικονομική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία και προστασία της δημοκρατίας είναι η άμβλυνση των οικονομικών διαφορών και των κοινωνικών αντιθέσεων, γίνεται έμμεσα φανερό ότι ο Rousseau δεν μπορεί παρά να στηρίζει τις απόψεις του για τη δημοκρατική πολιτεία στη βάση μιας *κοινωνίας μικρών ιδιοκτητών*.

Και τούτο, διότι ο Rousseau δεν αντιμάχεται, βέβαια, το «ιερό και απαραβίαστο» δικαίωμα της ιδιοκτησίας, αλλά προτείνει και υποστηρίζει τον περιορισμό του για χάρη του γενικού συμφέροντος· όπως, όμως, παρατηρεί εύστοχα και ο C.B. McPherson, «ένα περιορισμένο δικαίωμα ιδιοκτησίας τού χρειάζοταν και για κάποιον άλλο λόγο, τον οποίο δήλωσε επίσης· μόνο ένα τέτοιο περιορισμένο δικαίωμα ταίριαζε με την κυριαρχία της γενικής βούλησης. Μια αληθινή δημοκρατική κοινωνία, μια κοινωνία που θα κυβερνάται από τη γενική βούληση, απαιτεί ισότητα ιδιοκτησίας [...] *Η εμφάνιση και λειτουργία της γενικής βούλησης απαιτούσε μια μονοταξική κοινωνία εργαζόμενων ιδιοκτητών*» (έμφαση δική μας)⁴⁰.

Αξίζει να επισημανθεί ότι στη διαπίστωση ότι η ρουσσωϊκή πρόταση για τη δημοκρατία στηρίζεται σε μια αντίληψη για την *κοινωνία των μικρών ιδιοκτητών* συμπίπτουν, πράγματι, πολιτικοί θεωρητικοί, που ξεκινούν μάλιστα από διαφορετικές μεθοδολογικές αφετηρίες⁴¹.

Είναι χαρακτηριστική απ' την άποψη αυτή η εκτίμηση που διατυπώνει ο Ν. Πουλαντζάς για το κοινωνικό περιεχόμενο του ιακωβινισμού, πολιτικού ρεύματος βαθύτατα επηρεασμένου απ' τις αντιλήψεις του Rousseau για τη δημοκρατία:

«Βέβαια, ο ιακωβινισμός έχει αναμφισβήτητα ένα κοινωνικό περιεχόμενο, αλλά κοινωνικό περιεχόμενο *ιδιαίτερο*: συνδέεται με τις παραστάσεις και τους πόθους της μικρής αγροτιάς και της μικροαστικής τάξης, με δυο λόγια, είναι ουσιαστικά, στο κοινωνικό περιεχόμενο η ιδεολογία της *μικρής ιδιοκτησίας*. Το κοινωνικό ιδεώδες του ιακωβινισμού ήταν μια κοινωνία ανεξάρτητων μικρών παραγωγών, αγροτών και βιοτεχνών [...]»⁴² (έμφαση του Πουλαντζά).

Με δεδομένη, όμως, την τάση ανάπτυξης του καπιταλισμού, που άρχιζε ήδη να κάνει τα πρώτα βήματά του, ήταν φυσικό, αργά ή γρήγορα, η στήριξη του κοινωνικού ιστού, αλλά και των πολιτικών δομών μιας κοινωνίας στη «μικρή ιδιο-

έχουν περιουσία και επώδυνος γι' αυτούς που δεν έχουν κάτι· απ' αυτό συνάγεται ότι το κοινωνικό κράτος είναι ωφέλιμο για τους ανθρώπους, μόνον όταν όλοι κατέχουν κάτι και κανείς ιδιαίτερα πολύ».

40. C.B. McPherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, εκδ. «Γνώση», Αθήνα, 1986, σελ. 32-33.

41. Βλ. χαρακτηριστικά:

α. L. Althusser, *Montesquieu, Rousseau, Marx*, Verso, London 1982, σελ. 158-159.

β. A. Levine, *The end of the State*, Verso, London 1987, σελ. 41 κ.επ.

γ. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα, 1975, σελ. 251-252.

δ. G. della Volpe, *Rousseau and Marx*, Lawrence and Wishart, London 1978, σελ. 25.

42. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ό.π., σελ. 251.

κτησία» να καταστεί προβληματική· αποτέλεσμα, ο Rousseau, εγκλωβισμένος σ' ένα ιδεολογικό κλίμα έντονα επηρεασμένο απ' το ρομαντισμό, να συγκροτεί μια αφηρημένη πολιτική αντίληψη για τη δημοκρατία και τον άνθρωπο, με έντονα βουλησιαρχικά και ουτοπικά στοιχεία.

Πρόκειται, ακριβώς, γι' αυτή την πτήση κατευθείαν προς την ιδεολογία με μια ταυτόχρονη παλινδρόμηση/οπισθοδρόμηση στην οικονομία, όπως χαρακτήρισε ο Althusser στη διεισδυτική κριτική του την πρόταση του Rousseau για τη δημοκρατία:

«Με μια λέξη: ο Rousseau επικαλείται ως πρακτική λύση στο πρόβλημα (της συμπίεσης της ύπαρξης κοινωνικών τάξεων) μια οικονομική οπισθοχώρηση προς ένα από τα φαινόμενα της διάλυσης του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής: τον ανεξάρτητο μικρό παραγωγό, τις αστικές ή αγροτικές συντεχνίες, αυτό που ο Λόγος για την Ανισότητα, περιγράφει ως “ανεξάρτητο εμπόριο” [...] Αλλά σε ποιον άγιο πρέπει κανείς να εμπιστευθεί την πραγμάτωση αυτής της αδύνατης οπισθοδρομικής οικονομικής μεταρρύθμισης; Δε μένει τίποτε άλλο από το ηθικό κήρυγμα, δηλαδή την ιδεολογική δράση. Είμαστε σε κύκλο [...] Πτήση κατευθείαν στην ιδεολογία, οπισθοχώρηση στην οικονομία, πτήση κατευθείαν στην ιδεολογία κτλ.»⁴³ (έμφαση του Althusser).

Πολύ κοντά, εξάλλου, στην πιο πάνω κριτική του Althusser για το πολιτικό μεθοδολογικό αδιέξοδο της ρουσσωϊκής πρότασης για τη δημοκρατία βρίσκεται, αν και εκκινεί από διαφορετικές μεθοδολογικές αφετηρίες, και ο Galvano della Volpe, που χαρακτηρίζει τη μέθοδο προσέγγισης της δημοκρατικής πολιτείας απ' τον Rousseau ως ορθολογική-αφηρημένη-βουλησιαρχική, με έντονα ανιστορικά στοιχεία, αποτέλεσμα της αφηρημένης ανθρωπολογικής αφετηρίας του Rousseau⁴⁴.

Με άλλα λόγια, η αιχμή των κριτικών απόψεων, που παρατέθηκαν αμέσως πιο πριν, είναι η εξής: απ' τη στιγμή που μια πολιτική φιλοσοφική πρόταση για τη συγκρότηση και λειτουργία της δημοκρατικής πολιτείας αγνοεί την ίδια την κοινωνικοοικονομική δυναμική ή, πολύ περισσότερο, ανακαλεί και στηρίζεται σε κοινωνικοοικονομικά δεδομένα, που έχουν ήδη αρχίσει να αναιρούνται —στην προκειμένη περίπτωση τη μικρή ιδιοκτησία— τότε η συγκεκριμένη πολιτική αντίληψη προσλαμβάνει έναν έντονο ιδεολογικό —με την αρνητική έννοια— και βουλησιαρχικό χαρακτήρα.

Με αυτή την έννοια, εξηγείται και, ως ένα μεγάλο βαθμό, η εμμονή του Rousseau, αλλά και των ιακωβίνων —ιδιαίτερα του Robespierre— στην πολιτική σημασία που έχει για τη δημοκρατία ο ρόλος της ηθικής και της εκπαίδευσης, με τις οποίες επιχειρείται ουσιαστικά να καλυφθεί το χάσμα που ανοίγεται ανάμεσα στην ίδια τη δυναμική της αστικής κοινωνίας και στο πολιτικό θεωρητικό τους σχέδιο για τη δημοκρατία.

Χαρακτηριστική απ' την άποψη αυτή είναι η επισήμανση που επιχειρεί ο

43. L. Althusser, *Montesquieu, Rousseau, Marx*, ό.π., σελ. 159.

44. G. della Volpe, *Rousseau and Marx*, ό.π., σελ. 21-28.

Talmon, που όντας στους αντίποδες μιας μαρξιστικής κριτικής της ρουσσωϊκής αντίληψης για τη δημοκρατία, σημειώνει ωστόσο, και αυτός απ' τη δική του, πάντα, σκοπιά ότι, στα πλαίσια του πολιτικοφιλοσοφικού στοχασμού του Rousseau για τη δημοκρατία, «η γενική θέληση γίνεται τελικά ζήτημα διαφωτισμού και ηθικής. Αν και το επίτευγμα της γενικής θέλησης θα έπρεπε να είναι η δημιουργία αρμονίας και ομοφωνίας, ο συνολικός σκοπός της πολιτικής είναι πράγματι η εκπαίδευση και προετοιμασία των ανθρώπων να επιθυμούν τη γενική θέληση, χωρίς καμιά αίσθηση περιορισμού. Ο ανθρώπινος εγωϊσμός πρέπει να εκριζωθεί και η ανθρώπινη φύση ν' αλλάξει»⁴⁵.

Με αυτή την έννοια, γίνεται φανερό ότι η κατάκτηση και έκφραση της γενικής θέλησης —θεμελιώδης συνιστώσα της δημοκρατικής πολιτείας κατά Rousseau— δεν είναι *a priori* δεδομένη, αλλ' είναι *αντικειμενικά δυνατό* να γίνει κτήμα του λαού, στο βαθμό που ο τελευταίος διαπαιδαγωγείται κατάλληλα γι' αυτό.

Αναδεικνύεται στο σημείο αυτό ένα σημαντικό μεθοδολογικό, και, σε τελική ανάλυση, πολιτικό ζήτημα, στο οποίο ο πολιτικός θεωρητικός λόγος του Rousseau δεν προσφέρει απάντηση· αν πράγματι η δημοκρατία είναι άμεσα συναρτημένη με τη γενική θέληση, ενώ ταυτόχρονα η συγκρότηση και έκφραση της τελευταίας προϋποθέτει εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση του λαού ως κυρίαρχου συλλογικού υποκειμένου, τότε ποιο είναι το κοινωνικό/πολιτικό υποκείμενο, που μπορεί ν' αναπτύξει αυτή την καθοδογητική/διαπαιδαγωγική δράση; Ακόμη ειδικότερα, αν αυτό το υποκείμενο-παιδαγωγός είναι, επίσης, συλλογικό, γίνεται φανερό ότι το ζήτημα της *δημοκρατικής συγκρότησης και λειτουργίας* μεταφέρεται, πλέον, και στο *εσωτερικό της δικής του δομής*⁴⁶.

Αλλά και όσον αφορά στην αρνητική στάση του απέναντι στο σχηματισμό πολιτικών κομμάτων, ενώσεων κτλ., η πολιτική αντίληψη του Rousseau παρουσιάζει έντονο *βουλησιαρχικό* χαρακτήρα, ενώ ταυτόχρονα επανασυνδέεται μ' ένα φαινομενικά τουλάχιστον παράδοξο τρόπο, με τον *ατομοκεντρικό* πυρήνα της κλασικής πολιτικής φιλελεύθερης σκέψης.

Όπως ορθά παρατηρεί στο σημείο αυτό ο L. Althusser, αυτή η άρνηση του Rousseau απέναντι στα πολιτικά κόμματα και στις άλλες πολιτικές ή κοινωνικές ενώσεις, προκειμένου να διαφυλαχθεί η καθαρότητα της γενικής θέλησης, στο βαθμό που έχει απλά ένα *δεοντολογικό* χαρακτήρα, είναι ουσιαστικά μια *δήλωση αδυναμίας* του πολιτικοθεωρητικού λόγου του για δημοκρατία⁴⁷.

Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί και ένα ακόμη στοιχείο σε σχέση με την πιο πάνω θέση του Rousseau στο ζήτημα των πολιτικών κομμάτων· την ίδια, ακριβώς, στιγμή που η αντίληψη αυτή του Rousseau δέχεται σφροδή κριτική ιδιαίτερα απ' την πλευρά θεωρητικών με μαρξιστικές πολιτικοφιλοσοφικές αφετηρίες,

45. J.L. Talmon, *The origins of totalitarian democracy*, ό.π., σελ. 42.

46. Σύμφωνα με τη συλλογική του J.L. Talmon, *The origins of totalitarian democracy*, ό.π., σελ. 48, η αντίληψη του Rousseau για τη δημοκρατία οδηγεί σε μια σταδιακή υποκατάσταση/εκφυλισμό της κυριαρχίας του λαού ως συλλογικού υποκειμένου, από άλλα πολιτικά υποκείμενα και ομάδες, προσδίδοντας έτσι στην αντίληψη αυτή για τη δημοκρατία *ολοκληρωτική* διάσταση.

47. L. Althusser, *Montesquieu, Rousseau, Marx*, ό.π., σελ. 152.

ένας απ' τους πιο επιφανείς εκπροσώπους της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, ο Κ. Popper, μέσα από μια πρόσφατη επαναδιατύπωση της θεωρίας του για τη δημοκρατία στα πλαίσια αυτού, που ο ίδιος ονομάζει «ανοικτή κοινωνία», πιστός στην ατομοκεντρική φιλοσοφική αντίληψή του, δείχνει ταυτόχρονα να πλησιάζει ιδιαίτερα στη στάση του Rousseau για τα πολιτικά κόμματα, ασκώντας σφοδρή κριτική εναντίον του αντιπροσωπευτικού συστήματος στη βάση των πολιτικών κομμάτων, αποδεχόμενος τα τελευταία μόνον ως αναγκαίο κακό, και επιχειρώντας να υπογραμμίσει τη θέση ότι οι βουλευτές πρέπει να λειτουργούν ως άτομα και όχι ως αντιπρόσωποι κομμάτων⁴⁸.

2. Οι θέσεις του Marx για τη δημοκρατία: συγκριτική προσέγγιση προς τις θέσεις του Rousseau

Σ' αυτό το μέρος του άρθρου θα καταγραφούν ορισμένες βασικές πτυχές της πολιτικής σκέψης του Marx για τη δημοκρατία. Δεν είναι, βέβαια, δυνατό στα πλαίσια του συγκεκριμένου άρθρου, να υπάρξει εκτεταμένη αναφορά στη θεωρία του κράτους του Κ. Marx: αυτό, όμως, που θ' απασχολήσει εδώ είναι η διερεύνηση της σχέσης, που συνδέει τις θέσεις του Marx για τη δημοκρατία με αυτές του J.J. Rousseau, κριτική προσέγγιση των οποίων επιχειρήθηκε στο προηγούμενο μέρος του άρθρου⁴⁹.

2.1. Μερικές παρατηρήσεις με αφετηρία τη Γαλλική Επανάσταση

Διατυπώνοντας μια γενική εκτίμηση για τις πολιτικές διαστάσεις της Γαλλικής Επανάστασης στο Προσχέδιο του *Εμφύλιου Πολέμου στη Γαλλία*, ο Κ. Marx επισημαίνει:

«Η Γαλλική Επανάσταση του 18ου αιώνα σάρωσε τα υπολείμματα των φεουδαρχικών, τοπικών, αστικών και επαρχιακών προνομίων, εκκαθαρίζοντας έτσι το κοινωνικό έδαφος από τα τελευταία μεσαιωνικά του εμπόδια ως το τελικό εποικοδόμημα του κράτους.»⁵⁰

48. Βλ. Κ. Popper, «The open society and its enemies revisited», *Economist*, 23-29 April 1988, σελ. 25-28. Οι αντιλήψεις του Rousseau και του Popper για τη δημοκρατία παρά τις ριζικές διαφορές τους, συγκλίνουν και στον τρόπο που κατανοούν τη σχέση της πολιτικής προς την οικονομία —βλ. Κ. Popper, *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της*, εκδ. «Δωδώνη», Αθήνα, 1982, τομ. ΙΙ, σ. 189— καθώς και στο ότι το κρίσιμο ζήτημα της δημοκρατίας είναι ο έλεγχος των κυβερνώντων απ' τους κυβερνώμενους, ενώ διαφέρουν στο ότι, ενώ για τον Rousseau τα κόμματα, αν κριθούν ως αναγκαία, είναι ορθό να λειτουργούν σε, όσο το δυνατό, μεγαλύτερο αριθμό, ο Popper με το πρόσφατο άρθρο του στον *Economist* τάσσεται υπέρ του δικομματικού συστήματος, θεωρώντας ότι αλλιώς τα μικρά κόμματα αποκοτούν δυσανάλογα αποφασιστικό λόγο στη λειτουργία της δημοκρατίας.

49. Για μια εισαγωγική και συστηματική προσέγγιση των θέσεων του Marx για τη δημοκρατία, σε συγκριτική βάση και προς τις θέσεις του Rousseau, βλ. χαρακτηριστικά:

α. D. Held, *Models of Democracy*, ό.π., σελ. 131-153.

β. A. Levine, *The end of the State*, ό.π., σελ. 39-49.

γ. C. Pierson, *Marxist Theory and Democratic Politics*, Polity Press, Cambridge, 1986, σελ. 7-30.

50. Κ. Marx, *Drafts of the Civil War in France*, όπως υπάρχει στο Κ. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On*

Ο πυρήνας, εξάλλου, της κριτικής του Marx απέναντι σε κορυφαίους Γάλλους επαναστάτες, όπως ο Saint-Just, ο Robespierre κ.ά., με γνωστή την ιδιαίτερη επιρροή τους απ' τις πολιτικές ιδέες του J.J. Rousseau για τη δημοκρατία, εντοπίζεται στην παραγνώριση, απ' την πλευρά τους, της ίδιας της κοινωνικής δυναμικής με αποτέλεσμα τη μάταιη προσπάθεια αναβίωσης παρωχημένων πολιτειακών μορφών, καθώς επίσης και στην πρωτοκαθεδρία που αναγνωρίζουν στο στοιχείο της κοινωνικής και πολιτικής βούλησης με ταυτόχρονη υποτίμηση των αντικειμενικών κοινωνικο-οικονομικών δεδομένων.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Marx, «ο Robespierre, ο Saint-Just και το κόμμα τους έπεσαν, διότι συνέχισαν την αρχαία, πραγματιστική-δημοκρατική πολιτεία, που βασιζόνταν στην πραγματική δουλεία, με το σύγχρονο, πνευματικο-δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος, που βασιζείται στη χειραφετημένη δουλεία, στην αστική κοινωνία. Τι φρικτή ψευδαισθήση είναι να πρέπει ν' αναγνωρίσεις και να επικυρώσεις στο όνομα των δικαιωμάτων του ανθρώπου τη σύγχρονη αστική κοινωνία, την κοινωνία της βιομηχανίας, του καθολικού ανταγωνισμού, του ιδιωτικού συμφέροντος, που επιδιώκει ελεύθερα τους σκοπούς του, της αναρχίας, της αυτοαλλοτριωμένης φυσικής και πνευματικής ατομικότητας, και την ιδιά στιγμή να επιθυμείς την εκμηδένιση των εκδηλώσεων αυτής της κοινωνικής ζωής σε συγκεκριμένα άτομα και να θέλεις να σχεδιάσεις την πολιτική κεφαλή αυτής της κοινωνίας με τον τρόπο της αρχαιότητας!»⁵¹, ⁵² (έμφαση του Marx).

Γίνεται φανερό ότι δύο είναι οι βασικές συνιστώσες της κριτικής του Marx στην πολιτική θεωρητική μεθοδολογία του πιο προωθημένου ρεύματος της Γαλλικής Επανάστασης: η πρώτη συνιστώσα αναδεικνύει την ιστορική ανακολούθια του Robespierre, του Saint-Just κ.ά., που επιχειρούν, ουσιαστικά, ν' αναβιώσουν την πολιτειακή μορφή της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας στα πλαίσια ριζικά διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών. Η δεύτερη —άμεσα συνδεδεμένη με την πρώτη— συνιστώσα της κριτικής του Marx στις θέσεις των ιακωβίνων, και κατ' επέκταση του ίδιου του Rousseau, για τη δημοκρατία εντοπίζεται στον υπερτονισμό του πολιτικού στοιχείου και, συνεπώς, του υποκειμενικού παράγοντα, έτσι ώστε να παραγνωρίζονται, με καταλυτικές φυσικά συνέπειες, τα αντικειμενικά κοινωνικοοικονομικά δεδομένα⁵³

Democracy, Progress Publishers, Moscow, 1988, σελ. 40-41.

51. K. Marx-F. Engels, *The Holy Family*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels, *Collected Works*, Progress, Moscow, 1975, τόμ. 4, σελ. 122.

52. Βλ. επίσης, K. Marx, «Critical Notes on the Article "The King of Prussia and Social Reform" By a Prussian», όπως υπάρχει στο K. Marx, *Early Writings*, ό.π., σελ. 413: «Η κλασική περίοδος της πολιτικής κατανόησης είναι η Γαλλική Επανάσταση. Απέχοντας από τον προσδιορισμό της αρχής του κράτους ως πηγής των κοινωνικών δεινών, οι ήρωες της Γαλλικής Επανάστασης θεώρησαν τα κοινωνικά δεινά ως πηγή των πολιτικών προβλημάτων. Έτσι, ο Robespierre αντιμετώπισε το μεγάλο πλούτο και τη μεγάλη φτώχεια ως εμπόδιο για την καθαρή δημοκρατία. Θέλησε, λοιπόν, να καθιερώσει ένα καθολικό σύστημα σπαρτιατικής λιτότητας. Η αρχή της πολιτικής είναι η βούληση. Όσο περισσότερο μονόπλευρη, δηλαδή όσο περισσότερο τέλεια, είναι η πολιτική κατανόηση, τόσο περισσότερο αποκλειστικά τοποθετούν την πίστη τους στην παντοδυναμία της θέλησης: όσο τυφλότερη είναι απέναντι στους φυσικούς και πνευματικούς περιορισμούς της θέλησης, τόσο περισσότερο ανίκανη γίνεται ως προς την αποκάλυψη της πραγματικής πηγής των δεινών της κοινωνίας»⁵² (έμφαση του Marx).

53. Σε ανάλογη κριτική με αυτή του Marx προς τους επαναστάτες ιακωβίνους προχωρούν, από

2.2. Η πολιτική φιλοσοφική αντίληψη του Marx για τη δημοκρατία: η σχέση της προς τις θέσεις του Rousseau για τη συγκρότηση και λειτουργία της δημοκρατικής πολιτείας

Όπως αναφέρθηκε στις πρώτες γραμμές αυτού του άρθρου, διατυπώθηκε και υποστηρίχθηκε η πρόταση —ιδιαίτερα από θεωρητικούς που υπογραμμίζουν την επιρροή των πολιτικοφιλοσοφικών αντιλήψεων του Rousseau στη σκέψη του Marx— ότι, ουσιαστικά, ο Marx ουδέποτε διαμόρφωσε δική του πολιτική θεωρία. Καταγράφηκε, μάλιστα, ως ακραία και χαρακτηριστική περίπτωση εκείνη του L. Colletti: πράγματι, ο Colletti γράφει:

«Η θέση μου είναι ότι η επαναστατική πολιτική θεωρία, όπως έχει αναπτυχθεί απ' τον Rousseau, έχει ήδη προδιαγραφεί και περιληφθεί στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο*: ή, για να γίνει πιο σαφές, ότι όσον αφορά στην “πολιτική” θεωρία, με την αυστηρή έννοια, ο Marx και ο Lenin δεν πρόσθεσαν το παραμικρό στον Rousseau, εκτός απ' την ανάλυση (που φυσικά είναι αρκετά σημαντική) των οικονομικών βάσεων του μαρξισμού του κράτους.»⁵⁴ (έμφαση δική μας).

Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί ότι και άλλοι κορυφαιοί πολιτικοί φιλόσοφοι και θεωρητικοί, με μεθοδολογικές μάλιστα αφετηρίες διαφορετικές αυτών του Colletti, συγκλίνουν προς ανάλογα συμπεράσματα. Χαρακτηριστική σ' αυτό το σημείο και η θέση του N. Bobbio, που συμφωνώντας με εκπροσώπους της Ιταλικής Σχολής, όπως ο Cerroni και ο Colletti, υπογραμμίζει και αυτός την ουσιαστική απουσία μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας, ιδιαίτερα για το κράτος και τη δημοκρατία, εκτιμώντας ότι οι όποιες παρατηρήσεις του Marx για τα ζητήματα αυτά στα «ιστορικά έργα» του είναι ανεπαρκείς για τη συγκρότηση της μαρξιστικής θεωρίας⁵⁵.

Εξάλλου, και ο N. Πουλαντζάς, αν και υποστηρίζει την ύπαρξη *επιστημολογικής τομής* ανάμεσα στη θεωρία του κράτους του «νέου» Marx και σ' αυτή του «ώριμου» Marx⁵⁶, σημειώνει και αυτός ότι «[...] η συγγένεια του Marx και του Rousseau εμφανίζεται και αργότερα στον Marx, στα κείμενά του που αφορούν στην Κομμούνα του Παρισιού και που θα χρησιμοποιήσει ο Lenin, όταν θα κάνει την κριτική της πολιτικής θεωρίας της “λαϊκής αντιπροσωπείας”, όταν δέχεται ότι οι αντιπρόσωποι του λαού πρέπει να είναι μετακλητοί, βασική θεωρία του Rousseau, για τον οποίο η “λαϊκή θέληση” δεν αντιπροσωπεύεται [...]»⁵⁷.

Σε διάκριση προς τέτοιες προσεγγίσεις, στις γραμμές που ακολουθούν, θα διε-

διαφορετικές μεταξύ τους αφετηρίες, και οι:

α. N. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ό.π., τόμ. I, σελ. 252 (υποσημείωση 10), όπου επισημαίνει την «ηθική γλώσσα» του Robespierre και του ιακωβινισμού γενικότερα.

β. G. della Volpe, *Rousseau and Marx*, ό.π., σελ. 48 (υποσημείωση 3), όπου παραθέτει το σχετικό απόσπασμα απ' την κριτική του Marx στον Robespierre (βλ. υποσημείωση 52 αυτού του άρθρου).

54. L. Colletti, *From Rousseau to Lenin*, ό.π., σελ. 185.

55. Βλ. χαρακτηριστικά, N. Bobbio, *Which Socialism?*, Polity Press, 1987, σελ. 31-32, 46, 63.

56. N. Πουλαντζάς, *Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους*, ΚΜΜΕ, Αθήνα, 1966, σελ. 3.

57. N. Πουλαντζάς, ό.π., σελ. 15.

ρευνηθεί η σχέση της πολιτικής θεωρητικής αντίληψης του Marx για το κράτος, και ειδικότερα για τη δημοκρατία, προς αυτή του Rousseau, επιχειρώντας την ανάδειξη όχι μόνο του στοιχείου της *συνέχειας* ανάμεσα στην αστική πολιτικο-φιλοσοφική αντίληψη για τη δημοκρατία και σ' αυτή του Marx, αλλά και αυτού της *ασυνέχειας*, της ποιοτικής, δηλαδή, υπέρβασης της πρώτης απ' τη δεύτερη.

Όπως γράφει ο ίδιος ο Marx στον Πρόλογο στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859), «η πρώτη εργασία που ανέλαβα, προκειμένου να διαλύσω τις αμφιβολίες που με πολιορκούσαν, ήταν μια κριτική επανεξέταση της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου [...] Η έρευνά μου με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι ούτε οι νομικές σχέσεις, ούτε οι πολιτικές μορφές θα μπορούσαν να κατανοηθούν είτε από μόνες τους είτε στη βάση της λεγόμενης γενικής ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, αλλ' ότι αντίθετα πηγάζουν απ' τις υλικές συνθήκες της ζωής, την ολότητα των οποίων ο Hegel, ακολουθώντας το παράδειγμα των Άγγλων και Γάλλων διανοητών του 18ου αιώνα, περικλείει στον όρο "κοινωνία των ιδιωτών" ότι η ανατομία αυτής της κοινωνίας των ιδιωτών, πάντως, πρέπει ν' αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία»⁵⁸.

Η παράθεση αυτού του εκτεταμένου αποσπάσματος κρίθηκε σκόπιμη, διότι αναδεικνύει με γλαφυρό τρόπο τη «στιγμή» της μετάβασης του Marx από μια κριτική της πολιτικής, έντονα επηρεασμένη απ' την αστική φιλοσοφική προβληματική, στη μελέτη της κοινωνίας των ιδιωτών μέσα απ' την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Εξάλλου, όπως θα υποστηριχθεί πιο κάτω, η θεμελίωση και ανάπτυξη της κριτικής της πολιτικής οικονομίας δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί επιστημονικά —όπως δείχνει να υποστηρίζει ο Colletti με τις σχετικές διατυπώσεις του— ως η μελέτη της «οικονομικής βάσης», που έρχεται να προστεθεί μηχανικά σε μια ήδη διαμορφωμένη θεωρία του κράτους. Αντίθετα η οικοδόμηση μιας επιστημονικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας ως μελέτης της κοινωνίας των ιδιωτών όχι απλά συμβαδίζει, αλλ' αντεπιδρά και συντελεί στη διαμόρφωση των βασικών θέσεων μιας μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας του κράτους.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στα νεανικά φιλοσοφικά έργα του ο Marx προωθεί μια κριτική της πολιτικής έντονα επηρεασμένη απ' την αστική πολιτική φιλοσοφία, και ιδιαίτερα απ' τις αντιλήψεις του Rousseau για τη δημοκρατία. Χαρακτηριστικές απ' την άποψη αυτή είναι διατυπώσεις, όπως οι πιο κάτω:

«Στη δημοκρατία, ο άνθρωπος δεν υπάρχει για χάρη του νόμου, αλλ' ο νόμος υπάρχει για χάρη του ανθρώπου, είναι *ανθρώπινη ύπαρξη*, ενώ σ' άλλα πολιτικά συστήματα ο άνθρωπος είναι *νομική ύπαρξη*. Αυτό είναι το θεμελιώδες διαφοροποιητικό στοιχείο της δημοκρατίας [...] Σε μια δημοκρατία, το σύνταγμα, ο νόμος, δηλαδή το πολιτικό κράτος, είναι αυτό καθαυτό μόνον ο αυτοκαθορισμός του λαού και το συγκεκριμένο περιεχόμενο του λαού.»⁵⁹ (έμφαση του Marx).

58. K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Progress Publishers, Moscow, 1984, σελ. 20.

59. K. Marx, *Critique of Hegel's doctrine of the state*, όπως υπάρχει στο K. Marx, *Early Writings*, ό.π., σελ. 88-89.

Κορύφωση, μάλιστα, των ριζοσπαστικών, αλλ' ακόμη αστικών πολιτικοφιλοσοφικών αντιλήψεων του Marx για τη δημοκρατία, αποτέλεσε η θέση του για την αναγκαιότητα καθιέρωσης του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, μέσα απ' την οποία ο νεαρός Marx της *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* (1843) αναγνωρίζει τον τρόπο για την τελική υπέρβαση της διάκρισης ανάμεσα σε κοινωνία των ιδιωτών και σε πολιτική κοινωνία, με την έννοια του κράτους⁶⁰.

Σύμφωνα με το L. Colletti, η θέση του νεαρού Marx για το γενικό εκλογικό δικαίωμα, σε συνδυασμό με το θεσμό της ανακλητότητας και της λογοδοσίας των εντολοδόχων του λαού, αποδεικνύει την εντονότατη επιρροή του Marx απ' τον Rousseau και εκφράζει μια ριζοσπαστική κριτική του αστικού κοινοβουλευτισμού, με αφετηρία τη ρουσσώϊκη αντίληψη της δημοκρατίας⁶¹.

Πράγματι, ο νεαρός Marx είναι εγκλωβισμένος ακόμη σε μια αστικοδημοκρατική, αλλ' οπωσδήποτε ριζοσπαστική προβληματική. Αυτός ο εγκλωβισμός, βέβαια, δεν εντοπίζεται στη θετική του στάση απέναντι στη διεκδίκηση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, αλλά στο γεγονός ότι αναδεικνύει αυτό το δικαίωμα σε μέσο υπέρβασης της διχοτόμησης της κοινωνίας.

Απ' τη στιγμή που ο Marx αρχίζει ν' αναζητεί την άρση της διάκρισης κοινωνίας των ιδιωτών και πολιτικής κοινωνίας μέσα απ' τη μελέτη-ανατομία της πρώτης, ή αλλιώς μέσα απ' την κριτική της πολιτικής οικονομίας, αρχίζει ταυτόχρονα να παράγει, έστω και έμμεσα, μια θεωρία του κράτους που έρχεται ακριβώς να μελετήσει και ν' αναδείξει την κοινωνική και πολιτική δυναμική προς το μαρασμό του ίδιου του κράτους και την υπέρβαση της ταξικής κοινωνίας ως ολότητας.

Ήδη απ' την *Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, ο Marx διαπιστώνει ότι η αδυναμία άμεσης συμμετοχής όλων των ατόμων στα κοινά —άμεση συμμετοχή που αποτέλεσε βασική θέση και αιτούμενο του πολιτικοφιλοσοφικού στοχασμού του Rousseau για τη δημοκρατία— οφείλεται, ακριβώς, στην ύπαρξη αυτής της *διάκρισης κοινωνίας ιδιωτών και κράτους*⁶², που συνεπάγεται έναν αντίστοιχο *δίχασμό του ανθρώπου σε πολίτη και άτομο-μέλος της ανταγωνιστικής κοινωνίας των ιδιωτών*⁶³.

Χαρακτηριστική απ' την άποψη αυτή είναι και η πιο κάτω αποσταγματική διατύπωση του Marx σε άρθρο του, γραμμένο τον Αύγουστο του 1844: «[...] η διάσπαση, η διαφθορά και η δουλεία της κοινωνίας των ιδιωτών είναι το φυσικό θεμέλιο του σύγχρονου κράτους, όπως ακριβώς η κοινωνία των ιδιωτών της δουλείας ήταν το φυσικό θεμέλιο του κράτους στην αρχαιότητα»⁶⁴ (έμφαση του Marx).

60. K. Marx, *Critique of Hegel's doctrine of the state*, ό.π., σελ. 191: ωστόσο, για τις πολιτικές δυνατότητες, που παρέχει το καθολικό εκλογικό δικαίωμα στις κυρίαρχουσες τάξεις, βλ. K. Marx, *The class struggles in France*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On Democracy*, ό.π., σελ. 31.

61. Βλ. την εισαγωγή του L. Colletti στο K. Marx, *Early Writings*, ό.π., σελ. 46.

62. K. Marx, *Critique of Hegel's doctrine of the state*, ό.π., σελ. 188: «Το ζήτημα κατά πόσο όλοι οι άνθρωποι ατομικά "πρέπει να συμμετέχουν στη μελέτη και απόφαση πολιτικών θεμάτων γενικού ενδιαφέροντος" είναι ένα πρόβλημα που απορρέει απ' το χωρισμό του πολιτικού κράτους απ' την κοινωνία των ιδιωτών» (έμφαση του Marx).

63. Βλ. σχετικά τις ενδιαφέρουσες διατυπώσεις στο K. Marx, *On the Jewish Question*, όπως υπάρχει στο K. Marx, *Early Writings*, ό.π., σελ. 220, 222.

64. K. Marx, «Critical Notes on the Article "The King of Prussia and Social Reform" By a Prussi-

Για τον Marx, λοιπόν, το κράτος τόσο ως προς το περιεχόμενό του, όσο και ως προς τη μορφή του, συνδέεται και ανάγεται τελικά στο συγκεκριμένο κάθε φορά σύστημα (παραγωγικών) σχέσεων που συγκροτείται στα πλαίσια της κοινωνίας των ιδιωτών:

«Εφόσον το κράτος είναι η μορφή με την οποία τα άτομα της κυρίαρχης τάξης εξασφαλίζουν τα κοινά συμφέροντά τους, και στην οποία συνοψίζεται ολόκληρη η κοινωνία των ιδιωτών μιας εποχής, έπεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί συγκροτούνται με τη βοήθεια του κράτους και απαιτούν πολιτική μορφή. Γι' αυτό η ψευδαισθηση ότι ο νόμος βασίζεται στη θέληση, και μάλιστα στη θέληση που αποχωρίζεται απ' την πραγματική βάση της — στην ελεύθερη θέληση.»⁶⁵ (έμφαση του Marx).

Μέσα από μια τέτοια προβληματική, που καταγράφεται ήδη στη *Γερμανική Ιδεολογία* αρχίζουν να διαφαίνονται ακόμη εντονότερες οι διαφορές του απ' την πολιτική αντίληψη του Rousseau για το κράτος. Στη συλλογιστική του Marx, πράγματι, δεν υπάρχουν περιθώρια για την αναγνώριση στο πεδίο του κράτους μιας γενικής θέλησης και ενός γενικού συμφέροντος:

«Μέσα απ' την αυτονόμηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας απ' την κοινότητα, το κράτος έχει μεταβληθεί σε ανεξάρτητη οντότητα, παράλληλα και έξω απ' την κοινωνία των ιδιωτών· αλλά δεν είναι τίποτε περισσότερο απ' τη μορφή οργάνωσης που οι αστοί αναγκάζονται να υιοθετήσουν, τόσο για εσωτερικούς, όσο και για εξωτερικούς λόγους, για την αμοιβαία εξασφάλιση της ιδιοκτησίας τους και των συμφερόντων τους.»⁶⁶

Ακόμη ειδικότερα, για τον Marx, το κράτος στα πλαίσια μιας αστικής κοινωνίας, εκφράζει και προωθεί, σε τελική ανάλυση, το ειδικό συμφέρον της κυρίαρχης αστικής τάξης: «κράτος, εκκλησία κτλ., δικαιώνονται στο βαθμό, που είναι επιτροπές για τη διεύθυνση ή τη διοίκηση των κοινών συμφερόντων της παραγωγικής αστικής τάξης»⁶⁷.

Εξίσου σαφής, εξάλλου, αποδεικνύεται η διαφορά ανάμεσα στη μαρξιστική θεμελίωση της αντίληψης για το κράτος και σ' αυτή του Rousseau και όσον αφορά στον τρόπο που οι δυο διανοητές αντιμετωπίζουν την ιδιοκτησία· ενώ για τον Rousseau, η περιορισμένη (μικρή) ιδιοκτησία λειτουργεί, ουσιαστικά, ως θεμέλιο της δημοκρατικής πολιτείας, αντίθετα ο Marx, απ' τα νεανικά του έργα και πριν ακόμη προωθήσει μια επιστημονική κριτική της πολιτικής οικονομίας, θέτει το ζήτημα της κατάργησης της ιδιοκτησίας, αναδεικνύοντας προοπτικά και το ζήτημα της κατάργησης του κράτους.

ap», ό.π., σελ. 412.

65. K. Marx-F. Engels, *The German Ideology*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, 1976, τόμ. 5, σελ. 90.

66. K. Marx-F. Engels, *The German Ideology*, ό.π., σελ. 90.

67. K. Marx, *Capital*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On Democracy*, ό.π., σελ. 91.

Συμπερασματικά, για τον Marx, απ' τα νεανικά του ακόμη έργα —αν και σε ανεπεξέργαστη, ακόμη, μορφή— η μελέτη του κράτους αρχίζει να συνδέεται με την ανατομία της κοινωνίας των ιδιωτών, η οποία πλέον δεν αναγνωρίζεται ως πεδίο ανταγωνιστικών σχέσεων ανάμεσα σε άτομα, αλλ' ως πεδίο κοινωνικοοικονομικής διαπάλης ανάμεσα σε τάξεις.

Η τελική συνέπεια μιας τέτοιας θέσης, που αποτέλεσε ουσιαστικά αντικείμενο συνεχούς επεξεργασίας απ' τον ίδιο τον Marx μέσα και απ' την επιστημονική κριτική της πολιτικής οικονομίας, αναγνωρίζεται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση προς την αντίληψη του Rousseau, το ζήτημα της δημοκρατίας δεν μπορεί να τεθεί γενικά, αλλά μόνο σε συνάρτηση με την ίδια την ταξική πάλη, που διαπερνά την κοινωνία σε όλα τα επίπεδα.

Τούτο σημαίνει ότι για τον Marx το ζήτημα της δημοκρατίας στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας τίθεται ως ζήτημα αστικής δημοκρατίας, της οποίας η καθαρή μορφή αναγνωρίζεται «στο κράτος του οποίου ο παραδεδεγμένος στόχος είναι να διαιωνίσει την κυριαρχία του κεφαλαίου, τη δουλεία της εργασίας»^{68, 69}.

Με αυτή την έννοια, μάλιστα, ο K. Marx στην κλασική ανάλυσή του για το βοναπαρτισμό επισημαίνει —σε πλήρη αντίθεσή προς την άποψη του Rousseau για το νομοθετικό σώμα— ότι «στο κοινοβούλιο το έθνος ανύψωνε τη γενική του θέληση σε νόμο, το νόμο της κυριαρχίας τάξης σε γενική του θέληση»⁷⁰ (έμφαση δική μας).

Στην ίδια, εξάλλου, μεθοδολογική βάση του, σε τελική και μόνον ανάλυση, προσδιορισμού του κράτους απ' την κοινωνική παραγωγική δομή στηρίζεται και η προσέγγιση που επιχειρεί ο Marx απέναντι στις αστικές ελευθερίες, επιχειρώντας να καταδείξει το περιορισμένο και, τελικά, το ειδικό/ταξικό περιεχόμενο τους.

Στη διεισδυτική κριτική του στο πρόγραμμα της Gotha, ο K. Marx επισημαίνει:

«Ελεύθερο κράτος — τι είναι αυτό; [...] Το Γερμανικό Εργατικό Κόμμα —τουλάχιστον αν υιοθετήσει το πρόγραμμα— αποδεικνύει πόσο επιδερμικές είναι οι σοσιαλιστικές ιδέες του, δεδομένου ότι αντί να αντιμετωπίζει την υπάρχουσα κοινωνία (και αυτό ισχύει και για κάθε μελλοντική κοινωνία) ως βάση του υπάρχοντος κράτους (ή του μελλοντικού κράτους στην περίπτωση της μελλοντικής κοινωνίας), αντιμετωπίζει το κράτος μάλλον ως ανεξάρτητη οντότητα που διαθέτει τη δική του διανοητική, ηθική και ελεύθερη βάση.»⁷¹ (έμφαση του Marx).

68. K. Marx, *The class struggles in France*, ό.π., σελ. 30-31.

69. Βλ. επίσης, K. Marx, *The class struggles in France*, ό.π., σελ. 31, όπου μιλώντας για την αγροτιά και την ανάγκη στήριξης προλεταριακής κυβέρνησης, χαρακτηρίζει «τη συνταγματική δημοκρατία ως δικτατορία των ενωμένων εκμεταλλευτών της» η σοσιαλδημοκρατική, η Κόκκινη Δημοκρατία είναι η δικτατορία των συμμάχων της»⁶⁹ (υπογραμμίσεις του Marx).

70. K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels, *Selected Works*, New York International Publishers, τόμ. II, σελ. 411.

71. K. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels, *Selected Works*, ό.π., σελ. 576.

Οι διατυπώσεις αυτές του Marx για το κράτος και τη σχέση του με την κοινωνική παραγωγική δομή συνυπάρχουν με ανάλογες προτάσεις του για τις (αστικές) ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου⁷².

Ήδη στα πλαίσια της κριτικής των πολιτικών φιλοσοφικών αντιλήψεων για το κράτος, που είχε διατυπώσει στα νεανικά έργα του —ιδιαίτερα στο *Εβραϊκό Ζήτημα*— ο Marx προσεγγίζοντας το θέμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη ως ιδιαίτερα κρίσιμο για τη συγκρότηση και λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας⁷³, σημειώνει χαρακτηριστικά: «[...] το δικαίωμα του ανθρώπου στην ελευθερία δε στηρίζεται στη συνένωση του ανθρώπου με τον άνθρωπο, αλλά μάλλον στο διαχωρισμό του ανθρώπου απ' τον άνθρωπο. Είναι το δικαίωμα του διαχωρισμού, το δικαίωμα του περιορισμένου ατόμου, περιορισμένου στον εαυτό του [...] Η πρακτική εφαρμογή του δικαιώματος του ανθρώπου στην ελευθερία είναι το δικαίωμα του ανθρώπου στην *ιδιωτική ιδιοκτησία*»⁷⁴ (έμφαση του Marx).

Σε αντίθεση προς τον Rousseau, που θεωρεί ότι η κατοχύρωση και λειτουργία τέτοιων αξιών, όπως αυτές της ελευθερίας, της ισότητας κτλ., είναι τελικά συμβατή με το μοντέλο οργάνωσης της δημοκρατικής πολιτείας που ο ίδιος προτείνει, ο Marx υποστηρίζει ότι η ουσιαστική πραγμάτωσή τους συνδέεται με την ίδια την υπέρβαση/μετασχηματισμό της αστικής δημοκρατίας και τελικά με το μαρasmus του κράτους και την κατάργηση της ίδιας της ταξικής κοινωνίας· «[...] με την κατάργηση των ταξικών διακρίσεων, κάθε κοινωνική και πολιτική ανισότητα, που ξεπηδά απ' αυτές, θα εξαφανισθεί από μόνη της»⁷⁵ (έμφαση δική μας).

Αναδεικνύεται, έτσι, στα πλαίσια της πολιτικής θεωρίας του Marx ως καθοριστικό σημείο το ζήτημα της υπέρβασης/καταστροφής του αστικού κρατικού μηχανισμού, καθώς και το σχετικό προς αυτό ζήτημα της μορφής (-ών) πολιτειακής οργάνωσης, που θα διαδεχθεί το αστικό κράτος, στα πλαίσια της κοινωνικής δυναμικής προς την κατάργηση της ταξικής κοινωνίας ως τέτοιας.

Αφετηρία της σχετικής συλλογιστικής του Marx αποτέλεσε η εκτίμηση ότι η πολιτική εξουσία «[...] είναι απλά η οργανωμένη εξουσία μιας τάξης για την καταπίεση της άλλης»⁷⁶.

Με αυτή την έννοια, αναλύοντας τα πολιτικά γεγονότα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα στη Γαλλία, διατύπωσε την πρόταση ότι «κατά την περίοδο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, η κρατική εξουσία έγινε τελικά το ενδεδειγμένο εργαλείο πολέμου που στρέφεται από την εκμεταλλεύτρια τάξη ενάντια στην παραγωγική μάζα του λαού»⁷⁷.

72. Βλ. τη γλαφυρή ανάλυση του Marx πάνω σ' αυτό το θέμα στο K. Marx, *Capital*, ό.π., σελ. 114.

73. K. Marx, *On the Jewish Question*, ό.π., σελ. 228 κ. επ.

74. K. Marx, *On the Jewish Question*, ό.π., σελ. 228.

75. K. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, ό.π., σελ. 574.

76. K. Marx-F. Engels, *The Manifesto of the Communist Party*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On Democracy*, ό.π., σελ. 172.

77. K. Marx, *Drafts of the Civil War in France*, ό.π., σελ. 181· δεν είναι δυνατό στα πλαίσια αυτού του άρθρου να γίνει συζήτηση της γνωστής κριτικής, που ασκείται από διάφορες πλευρές, ιδιαίτερα απ' τον Althusser, τον Πουλανζά, αλλά και άλλους θεωρητικούς του κράτους, για την εργαλειακή αντίληψη για το κράτος και τις πολιτικές συνέπειες που, σύμφωνα με την άποψή τους, συνεπάγονται διατυπώσεις του Marx, όπως η πιο πάνω.

Ο Marx, πράγματι, δεν κατευθύνει την ανάλυσή του, όπως συνέβη στην περίπτωση του Rousseau, στο σχεδιασμό της οργάνωσης και λειτουργίας μιας δημοκρατικής πολιτείας, αλλά στη μελέτη αυτής της κοινωνικής δυναμικής, που οδηγεί στην κατάργηση του κράτους με κάθε μορφή του:

«Η εργατική τάξη, στην πορεία της ανάπτυξής της, θα αντικαταστήσει την παλιά κοινωνία των ιδιωτών με μια συνένωση, που θ' αποκλείει τις τάξεις και τον ανταγωνισμό τους, και δε θα υπάρξει πλέον πολιτική εξουσία, στην κυριολεξία του όρου, δεδομένου ότι η πολιτική εξουσία είναι ακριβώς η επίσημη έκφραση του ανταγωνισμού στην κοινωνία των ιδιωτών.»⁷⁸

Ωστόσο, για τον ίδιο τον Marx, η μετάβαση απ' την αστική κοινωνία, και ειδικότερα απ' το αστικό κράτος, στην αταξική κοινωνία, ή αλλιώς σε μια κοινωνία χωρίς κράτος, δεν είναι αυτόματη:

«Ανάμεσα στην καπιταλιστική και κομμουνιστική κοινωνία παρεμβάλλεται η περίοδος του επαναστατικού μετασχηματισμού της μιας στην άλλη. Σ' αυτή αντιστοιχεί επίσης μια πολιτική μεταβατική περίοδος, στην οποία το κράτος δε μπορεί να είναι τίποτε άλλο, παρά η επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου.»⁷⁹ (έμφαση του Marx).

Δεν είναι δυνατό στα πλαίσια του άρθρου αυτού να γίνει εκτεταμένη αναφορά στη δικτατορία του προλεταριάτου ως κρίσιμη έννοια/κατηγορία της πολιτικής θεωρίας του Marx. Θα επιχειρηθεί, ωστόσο, μια καταγραφή των κυριότερων προϋποθέσεων και χαρακτηριστικών της, που διατυπώνει ο Marx με βάση τη συγκεκριμένη ιστορική περίπτωση της Γαλλικής Κομμούνας του 1871, έτσι ώστε ν' αποτελέσει αντικείμενο μιας αποδοτικής σύγκρισης προς τις απόψεις του Rousseau για τη δημοκρατία και τις ειδικότερες ρυθμίσεις της λειτουργίας της.

Για τον Marx, λοιπόν, η πολιτειακή οργάνωση που χαρακτηρίζει τη μεταβατική φάση από την αστική προς την αταξική κοινωνία προϋποθέτει την υπέρβαση/καταστροφή του αστικού κρατικού μηχανισμού. Αναφερόμενος στην περίοδο της Γαλλικής Κομμούνας, ο Marx σημειώνει:

«Δεν ήταν μια επανάσταση προκειμένου να μεταφερθεί [το κράτος] από μια ομάδα των κυρίαρχων τάξεων σε μια άλλη, αλλά μια επανάσταση για να σπάσει αυτός ο τερατώδης μηχανισμός ταξικής κυριαρχίας. Δεν ήταν μια απ' αυτές τις μικρές μάχες ανάμεσα στην εκτελεστική και στην κοινοβουλευτική μορφή ταξικής κυριαρχίας, αλλά εξέγερση ενάντια και στις δύο αυ-

78. K. Marx, *The Poverty of Philosophy*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On Democracy*, ό.π., σελ. 171· διατυπώσεις, όπως η πιο πάνω, για το κράτος ως επίσημη έκφραση του ανταγωνισμού στην κοινωνία των ιδιωτών, έδωσαν έδαφος στους Althusser, Πουλαντζά κ.ά για την επισήμανση μιας ουσιοκρατικής/αναγωγιστικής αντίληψης για το κράτος, ειδικά, και το εποικοδόμημα, γενικότερα, στην πολιτική θεωρία του Marx.

79. K. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, ό.π., σελ. 577.

τές μορφές, ενσωματώνοντας τη μια στην άλλη, και απ' τις οποίες η κοινοβουλευτική μορφή ήταν μόνο το απατηλό πάρεργο της Εκτελεστικής [...]. Η πρώτη προϋπόθεση για την κατάκτηση/διατήρηση της πολιτικής εξουσίας είναι ο μετασχηματισμός της παραδοσιακού μηχανισμού και η καταστροφή του ως οργάνου της κυρίαρχης τάξης.»⁸⁰ (έμφαση δική μας).

Καθοριστική προϋπόθεση, λοιπόν, για τη συγκρότηση μιας κρατικής εξουσίας, που ν' ανταποκρίνεται και να συμμετέχει, ταυτόχρονα, στον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας δεν είναι, σύμφωνα πάντα με τον Marx, η αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων στα πλαίσια των πολιτειακών θεσμών μιας αστικής δημοκρατίας, αλλ' η κατάργηση αυτών των θεσμών και η αντικατάστασή τους από άλλες μορφές πολιτειακής οργάνωσης⁸¹, που θα επιτρέπουν και θα συμβάλουν αποφασιστικά στο μαρασμό του κράτους με κάθε μορφή του.

Μέσα από μια τέτοια προβληματική ο Marx, στο ιστορικό έργο του, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, γράφει χαρακτηριστικά:

«Η άμεση αντίθεση προς την Αυτοκρατορία ήταν η Κομμούνα. Η κραυγή της “Κοινωνικής Δημοκρατίας”, με την οποία η επανάσταση του Φεβρουαρίου χαιρετίσθηκε απ' το Παρισινό προλεταριάτο, δεν έκανε τίποτε άλλο, παρά να εκφράσει μια αόριστη φιλοδοξία για μια Δημοκρατία, που δεν έπρεπε μόνο να ξεπεράσει τη μοναρχική μορφή ταξικής κυριαρχίας, αλλά την ίδια την ταξική κυριαρχία. Η Κομμούνα αποτέλεσε τη θετική μορφή της Δημοκρατίας.»⁸² (έμφαση δική μας).

Προσεγγίζοντας, λοιπόν, την Κομμούνα ως τη θετική μορφή αυτής της κοινωνικής δημοκρατίας, ο Marx καταγράφει ορισμένα ενδιαφέροντα πολιτειακά και άλλα χαρακτηριστικά της, που προσφέρονται πράγματι για μια συγκριτική αποτίμησή τους προς τις αντίστοιχες θέσεις του Rousseau για τη δημοκρατία.

Το αληθινό μυστικό της Κομμούνας, σύμφωνα με τον Marx, ήταν λοιπόν το εξής:

«Ήταν ουσιαστικά μια κυβέρνηση της εργατικής τάξης, το αποτέλεσμα της πάλης της παράγουσας ενάντια στην εκμεταλλεύτρια τάξη, η πολιτική μορφή που ανακαλύφθηκε τελικά, προκειμένου μέσα απ' αυτή να προωθηθεί η οικονομική χειραφέτηση [...] Το μεγάλο κοινωνικό μέτρο της Κομμούνας ήταν η δική της λειτουργία. Τα ειδικά μέτρα της δεν μπορούσαν παρά να προωθούν την τάση μιας κυβέρνησης του λαού απ' το λαό.»⁸³

80. K. Marx, *Drafts of the Civil War in France*, ό.π., σελ. 176, 180.

81. K. Marx, ό.π., σελ. 180: «[...] η εργατική τάξη δε μπορεί να στηριχθεί απλά στον έτοιμο κρατικό μηχανισμό και να τον χρησιμοποιήσει για το δικό της σκοπό. Το πολιτικό εργαλείο της υποδούλωσης της δε μπορεί να χρησιμεύει ως πολιτικό εργαλείο της χειραφέτησής της» (έμφαση δική μας).

82. K. Marx, *The Civil War in France*, όπως υπάρχει στο K. Marx-F. Engels-V.I. Lenin, *On Democracy*, ό.π., σελ. 257.

83. K. Marx, *The Civil War in France*, ό.π., σελ. 259.

Πρόκειται, λοιπόν, για μια μορφή κράτους με ουσιαστικό ταξικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι αποτελεί ουσιαστικά τη μορφή οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας της εργατικής τάξης.

Με αυτή την έννοια, ο Μαρξ προσεγγίζει την Κομμούνα ως εκείνη τη μορφή οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας που αποδεικνύει έμπρακτα —και στο σημείο αυτό η απόσταση απ' την αντίληψη του Rousseau είναι εμφανής— ότι «η πολιτική κυριαρχία του παραγωγού δε μπορεί να συνυπάρχει με την εξακολούθηση της κοινωνικής δουλείας. Η Κομμούνα έπρεπε, συνεπώς, να χρησιμεύει ως μοχλός για την αποθεμελίωση των οικονομικών βάσεων, πάνω στις οποίες στηρίζεται η ύπαρξη των τάξεων, και συνεπώς η ταξική κυριαρχία»⁸⁴.

Πρόκειται, εδώ, για ένα χαρακτηριστικό δείγμα γραφής του Μαρξ, όσον αφορά στη σχετική αυτονομία του «πολιτικού» ως προς το «οικονομικό». Αναλύοντας τις θέσεις του Rousseau για τη δημοκρατία, επισημάνθηκε ο υπερτονισμός της πολιτικής σε σχέση με την οικονομική δομή της κοινωνίας, γεγονός που προσέδωσε ένα έντονο βουλευσιαρχικό χαρακτήρα στην πολιτική φιλοσοφική σκέψη του Rousseau. Αντίθετα, για τον Μαρξ, ενώ η κοινωνική παραγωγική διαδικασία διατηρεί τον τελικό προσδιοριστικό της ρόλο, γεγονός που αναγνωρίζεται και στη θέση του για το ταξικό περιεχόμενο της δημοκρατίας, ταυτόχρονα το πολιτικό στοιχείο —στη συγκεκριμένη περίπτωση η Κομμούνα ως μορφή οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας της επαναστατικής τάξης— παρεμβαίνει και προωθεί το μετασχηματισμό της ίδιας της οικονομικής βάσης της κοινωνίας, όχι όμως αυθαίρετα —ο κίνδυνος της ουτοπίας είναι, βέβαια, πάντα παρών στην επαναστατική πολιτική πράξη— αλλά στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικοοικονομικών συνθηκών.

Το πεδίο, ωστόσο, όπου παρατηρείται μια έντονη πολιτική επιρροή της αντίληψης του Rousseau για τη δημοκρατία στις θέσεις του Μαρξ πάνω στο ίδιο ζήτημα, είναι αυτό της κριτικής ως τυπικής της κλασικής φιλελεύθερης άποψης για τη δημοκρατία και η ταυτόχρονη υιοθέτηση από τον Μαρξ μιας σειράς πολιτειακών ρυθμίσεων, που προτείνει ο Rousseau για τη λειτουργία της δημοκρατικής πολιτείας.

Πράγματι, ο Γερμανός φιλόσοφος, με μια διατύπωση που θυμίζει έντονα το ρουσσωϊκό αφορισμό του αγγλικού κοινοβουλίου, σημειώνει:

«Αντί για την απόφαση μια φορά στα τρία ή έξι χρόνια για το ποιο μέλος της κυρίαρχης τάξης επρόκειτο να εκπροσωπήσει παραμορφωτικά το λαό στο Κοινοβούλιο, το καθολικό εκλογικό δικαίωμα έπρεπε να εξυπηρετεί το λαό οργανωμένο σε Κομμούνες, όπως το ατομικό δικαίωμα επιλογής εξυπηρετεί κάθε άλλο εργοδότη στην αναζήτηση του εργατικού προσωπικού και των διευθυντών του για την επιχείρησή του»⁸⁵.

Ταυτόχρονα ο Μαρξ υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα ποιοτικών ρυθμίσεων, όπως αυτές του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, ανακλητότητας, λογοδοσίας

84. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 259.

85. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 258.

κτλ., που είχαν ήδη αναδειχθεί στη θεωρία και πράξη της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης κάτω από την επιρροή του φιλοσοφικού στοχασμού του Rousseau.

Επισημαίνοντας την ανάγκη *εξοπλισμού του λαού*, προκειμένου να είναι σε θέση να προστατεύσει την ίδια τη μορφή αυτοδιακυβέρνησής του, δηλαδή την Κομμούνα, ο Marx περιγράφει την τελευταία με τον πιο κάτω χαρακτηριστικό τρόπο:

«Η κομμούνα (θα έπρεπε) να αποτελείται απ' τους δημοτικούς συμβούλους των διαφόρων διαμερισμάτων [...] εκλεγμένους με εκλογές απ' όλους τους πολίτες, υπεύθυνους και ανακλητούς σε μικρά διαστήματα. Η πλειοψηφία αυτού του σώματος θα έπρεπε φυσιολογικά ν' αποτελείται από εργάτες ή από αναγνωρισμένους εκπροσώπους της εργατικής τάξης. Έπρεπε να είναι ένα εργαζόμενο, όχι ένα κοινοβουλευτικό σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα. Οι αστυνομικοί αντί να είναι φορείς της κεντρικής κυβέρνησης, έπρεπε να είναι υπάλληλοι της Κομμούνας, έχοντας, όπως οι υπάλληλοι όλων των τομέων της διοίκησης, ορισθεί και πάντοτε ανακλητοί απ' την Κομμούνα· όλοι οι λειτουργοί, όπως τα μέλη της ίδιας της Κομμούνας, έπρεπε να εργάζονται με εργατικούς μισθούς. Οι δικαστές έπρεπε επίσης να εκλέγονται, να ανακαλούνται και να είναι υπεύθυνοι. Η πρωτοβουλία για όλα τα κοινωνικά θέματα να διατηρείται στην Κομμούνα. Με μια λέξη, όλες οι δημόσιες λειτουργίες, ακόμη και οι ελάχιστες, που θα ανήκουν στην Κεντρική Κυβέρνηση, θα έπρεπε να εκτελούνται από κοινοτικούς φορείς, και, συνεπώς, να βρίσκονται κάτω απ' τον έλεγχο της Κομμούνας.»⁸⁶

Συμπερασματικά, και με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, γίνεται φανερή η σημαντική πράγματι απόσταση, αλλά και η διαφορά κατεύθυνσης - προσανατολισμού, που χαρακτηρίζει τις πολιτειακές αντιλήψεις του Marx απ' αυτές του Rousseau. Η αναμφισβήτητη υιοθέτηση απ' την πλευρά του πρώτου, όπως προκύπτει και απ' το εκτεταμένο απόσπασμα που παρατέθηκε πιο πάνω, ορισμένων σημαντικών πολιτειακών ρυθμίσεων, που πρότεινε ο συγγραφέας του *Κοινωνικού Συμβολαίου*, για τη λειτουργία της δημοκρατίας, χωρίς να υποτιμάται, δε μπορεί, ωστόσο, να οδηγεί στην παραγνώριση της ουσιαστικής *ασυνέχειας* των αντιλήψεών τους για τη σχέση πολιτικού και οικονομικού, για το περιεχόμενο και το χαρακτήρα της κρατικής εξουσίας γενικά, και της δημοκρατίας ειδικότερα.

Με αυτή την έννοια, υποστηρίζεται ότι ο Marx απ' τα νεανικά ακόμη κείμενά του, αλλά πολύ περισσότερο, μέσα απ' τα μεταγενέστερα έργα του, αξιοποιώντας, έστω και έμμεσα, την κριτική της πολιτικής οικονομίας ως μελέτη/ανατομία της κοινωνίας των ιδιωτών, έθεσε τις βάσεις μιας θεωρίας των πολιτειακών θεσμών, *ποιοτικά* διαφορετικής, αλλ' όχι σχηματικά αποκομμένης, απ' την πολιτική φιλοσοφική αντίληψη του Rousseau για τη δημοκρατία.

86. K. Marx, *Drafts of the Civil War in France*, ό.π., σελ. 181-182.

3. Τελικές παρατηρήσεις. Ένα σύντομο σχόλιο πάνω στη σχέση σοσιαλισμού και δημοκρατίας

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια συστηματική πολιτική θεωρητική προσέγγιση της σχέσης σοσιαλισμού και δημοκρατίας δε μπορεί παρά να στηρίζεται και να αντλεί τόσο απ' την αστική πολιτική φιλοσοφική σκέψη, όσο και ιδιαίτερα από τη σχέση της σκέψης αυτής προς τη μαρξιστική πολιτική προβληματική.

Με αυτή την έννοια, ο στοχασμός του J.J. Rousseau για την οργάνωση και λειτουργία μιας δημοκρατικής πολιτείας με τη σημαντική επίδραση που άσκησε στη Γαλλική Επανάσταση, και ειδικότερα στο ιακωβίνικο πολιτικό ρεύμα, αποτελεί, πράγματι, κρίσιμη συνιστώσα μιας συνολικής εξέτασης του ζητήματος «δημοκρατία και σοσιαλισμός». Και τούτο γίνεται ακόμη σαφέστερο, αν συνυπολογισθεί το δεδομένο της επιρροής που άσκησε ως ένα βαθμό, όπως ήδη σημειώθηκε, η πολιτική φιλοσοφική σκέψη του Rousseau στην αντίστοιχη του Marx.

Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο απ' αυτή την άποψη, ότι δυο γνωστοί σύγχρονοι πολιτικοί θεωρητικοί, ο E. Laclau και η C. Mouffe, στο πρόσφατο έργο τους, *Ηγεμονία και Σοσιαλιστική Στρατηγική, Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική*, επικεντρώνουν την κριτική τους στην κλασική μαρξιστική θεωρία του κράτους σ' αυτό ακριβώς το σημείο: «[...] είναι η στιγμή της συνέχειας ανάμεσα στο ιακωβίνικο και στο μαρξιστικό πολιτικό φαντασιακό, αυτή που πρέπει να τεθεί σ' αμφισβήτηση απ' τη ριζοσπαστική δημοκρατία»⁸⁷.

Είναι, βέβαια, αυτονόητο ότι η αστική πολιτική φιλοσοφική σκέψη για τη δημοκρατία δεν εξαντλείται στη σχετική ρουσσωική αντίληψη. Ένα εξίσου ισχυρό ρεύμα αποτέλεσε, όπως είναι γνωστό, η κλασική φιλελεύθερη άποψη, με κορυφαίο εκπρόσωπό της τον J. Locke. Είναι, εξάλλου, η θεωρητική και, σε τελευταία ανάλυση, η πολιτική ένταση ανάμεσα σ' αυτά τα δυο ρεύματα του αστικού πολιτικού φιλοσοφικού στοχασμού, που εξακολουθεί να παράγει τ' αποτελέσματά της μέχρι και σήμερα και να επηρεάζει, έστω και έμμεσα, μια σειρά από συλλογιστικές, που αναπτύσσονται πάνω στο ζήτημα «δημοκρατία και σοσιαλισμός»⁸⁸.

Ανάμεσα, λοιπόν, στο κλασικό φιλελεύθερο μοντέλο της δημοκρατίας και σ' αυτό της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, που αναγνωρίζει τη στήριξή του στη *διαλεκτική άρση/υπέρβαση* (Aufhebung) της ρουσσωικής αντίληψης απ' αυτή του Marx υπάρχει μια κρίσιμη σχέση, απ' τη μελέτη και αντιμετώπιση της οποίας απορρέουν σημαντικές πολιτικές θεωρητικές θέσεις, που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν αντικείμενο μιας συγκεκριμένης αναλυτικής μονογραφίας⁸⁹.

87. E. Laclau-C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy, Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, London, 1985, σελ. 152.

88. Βλ. σχετικά το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του P. Anderson, «The Affinities of Norberto Bobbio», *New Left Review*, 170, July-August 1988, σελ. 3-36, όπου ο Anderson, επιχειρώντας μια κριτική προσέγγιση των θέσεων του Bobbio για τη δημοκρατία, διατυπώνει διεισδυτικότερες παρατηρήσεις για τη σχέση φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού πάνω στο ίδιο ζήτημα.

89. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του G. della Volpe, *Rousseau and Marx*, ό.π., σελ. 52.

Στα πλαίσια, ωστόσο, αυτού του άρθρου κρίθηκε χρήσιμο να καταγραφούν ορισμένες βασικές σκέψεις, που μπορούν να προσεγγίσουν τον πυρήνα μιας σύγχρονης συζήτησης της σχέσης δημοκρατίας και σοσιαλισμού.

Το κρίσιμο, λοιπόν, μεθοδολογικό και, τελικά, πολιτικό ερώτημα διατυπώνεται ως εξής: *Η μετάβαση απ' τους πολιτειακούς θεσμούς μιας αστικής δημοκρατίας σ' αυτούς μιας σοσιαλιστικής είναι αποτέλεσμα μιας συνεχούς ποσοτικής εξέλιξης/ διεύρυνσης ή, αντίθετα, μιας ποιοτικής ασυνέχειας/ρήξης ανάμεσα στα δυο πολιτειακά και, σε τελική ανάλυση, κοινωνικοοικονομικά συστήματα;*

Για τους Laclau και Mouffe, που, στο μοντέλο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας που προτείνουν, ενσωματώνουν βασικά στοιχεία μιας κλασικής φιλελεύθερης αντίληψης για τη δημοκρατία, «ο σκοπός της Αριστεράς δεν μπορεί να είναι η απόρριψη της φιλελεύθερης - δημοκρατικής ιδεολογίας, αλλ' αντίθετα το βάθεμα και η επέκτασή της στην κατεύθυνση μιας ριζοσπαστικής και πλουραλιστικής δημοκρατίας»⁹⁰ (έμφαση δική μας).

Η πιο πάνω θέση των Laclau και Mouffe δεν είναι, βέβαια, και τόσο νέα όσο, ίσως εμφανίζεται: στη βάση της βρίσκονται στοιχεία μιας έντονης επιρροής της αντι-ρουσσικής προβληματικής του επιφανούς πολιτικού θεωρητικού N. Bobbio, καθώς και αυτής της «ύστερης» φάσης της θεωρίας του κράτους του N. Πουλαντζά.

Πράγματι, ο Bobbio, απορρίποντας την προβληματική του Rousseau για τη δημοκρατία⁹¹ και επιδιώκοντας τη συγκρότηση ενός «δημοκρατικού και σοσιαλιστικού» μοντέλου ως απάντηση στο «δημοκρατικό και φιλελεύθερο»⁹², σημειώνει⁹³: «[...] πιστεύω ότι είναι δικαιολογημένο να μιλάει κανείς για ένα πραγματικό σημείο καμπής στην εξέλιξη των δημοκρατικών θεσμών, που μπορεί να συμπεκνωθεί στην πιο κάτω διατύπωση: απ' τον εκδημοκρατισμό του κράτους στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας [...] Ένα πράγμα είναι σίγουρο: απ' τη στιγμή που εγκαταλείπουμε την περιορισμένη οπτική του πολιτικού συστήματος και προεκτείνουμε το οπτικό πεδίο, ώστε να περιλάβει την κοινωνία που βρίσκεται από κάτω, βρισκόμαστε αντιμέτωποι σε κέντρα εξουσίας που υπάρχουν μέσα στο κράτος, αλλά δεν ταυτίζονται άμεσα με το κράτος. Αναμφίβολα είναι σ' αυτό το σημείο που το πρόβλημα της δημοκρατίας συναντά το πρόβλημα του πλουραλισμού και, κατά κάποιο τρόπο, το περικλείει.»⁹⁴ (έμφαση δική μας).

Όπως γίνεται φανερό τόσο απ' την θέση του Bobbio, όσο και απ' αυτή των

90. E. Laclau-C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, ό.π., σελ. 176· για την ανάλυση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, όπως τη διατυπώνουν οι Laclau και Mouffe, βλ. E. Laclau-C. Mouffe, ό.π., σελ. 149 κ.επ., όπου, ειδικότερα, απορρίπτεται η θέση για την εργατική τάξη ως καθολικό υποκείμενο, (ό.π., σελ. 167), καθώς επίσης και η δυνατότητα συγκρότησης καθολικού λόγου για τη δημοκρατία (ό.π., σελ. 191-192), ενώ ο σοσιαλισμός αντιμετωπίζεται ως μια μόνο διάσταση ενός σχεδίου για τη ριζοσπαστική δημοκρατία (ό.π., σελ. 178).

91. Βλ. χαρακτηριστικά τις διατυπώσεις του N. Bobbio στα πιο κάτω έργα του:

α. N. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 78-82.

β. N. Bobbio, *The future of Democracy*, Polity Press, Oxford, 1987, σελ. 43 κ.επ.

92. N. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 75.

93. N. Bobbio, *The future of Democracy*, ό.π., σελ. 55 κ.επ.

94. N. Bobbio, *The future of Democracy*, ό.π., σελ. 55, 57.

Laucrau και Mouffe, η σύγκρουση και απόρριψη των πολιτικών θεωρητικών θέσεων του Rousseau για τη δημοκρατία, τους οδηγεί —με σημαντικές, ωστόσο, μεταξύ τους διαφοροποιήσεις— στην υιοθέτηση της πρότασης για τη *διεύρυνση - επέκταση* της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα⁹⁵, έτσι ώστε για μεν τον Bobbio να συγκροτηθεί η επιδιωκόμενη σύνθεση σοσιαλισμού και δημοκρατίας, για δε τους Laucrau και Mouffe η διαμόρφωση και λειτουργία μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Σε αντίθεση προς αντιλήψεις για τη δημοκρατία και το σοσιαλισμό, όπως οι πιο πάνω, ο Ν. Πουλαντζάς στην πρώτη φάση του έργου του, και ειδικότερα στο βιβλίο του, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, καταγράφει την εξής θέση, με αφορμή τις απόψεις του νεαρού Marx, αλλά και του della Volpe για τη σχέση Rousseau και Marx, πολιτικής δημοκρατίας της αστικής τάξης και προλεταριακής κοινωνικής δημοκρατίας:

«Τίποτε πιο λαθεμένο απ' αυτές τις ερμηνείες: όσο γερά και αν στύψεις την ιδεολογία της αστικής πολιτικής δημοκρατίας και το κοινωνικό περιεχόμενο του ιακωβινισμού, ποτέ δε θα μπορέσεις να βγάλεις από δω τις αρχές της *σοσιαλιστικής δημοκρατίας της δικτατορίας του προλεταριάτου*»⁹⁶ (έμφαση του Πουλαντζά).

Ανεξάρτητα απ' τη μεταγενέστερη κριτική απόρριψη της δικτατορίας του προλεταριάτου απ' τον «ύστερο» Πουλαντζά⁹⁷, επισημαίνεται εδώ, με βάση και την πιο πάνω διατύπωση, ότι, σύμφωνα πάντα με το συγκεκριμένο στοχαστή, υπάρχει σαφής ασυνέχεια ανάμεσα στην αστική και σοσιαλιστική δημοκρατία, τέτοια ώστε η δεύτερη να μην είναι δυνατό να προκύψει με επέκταση - διεύρυνση της πρώτης, αλλά με διαλεκτική υπέρβαση/μετασχηματισμό της.

Εξάλλου, σε μια συστηματική κριτική της στις απόψεις των Laucrau και Mouffe για τη δημοκρατία, η E. Meiksins Wood, επισημαίνοντας την εμφάνιση ενός σύγχρονου ρεύματος «αληθινού σοσιαλισμού»* ανάλογου προς αυτό, που με τόση οξύτητα επέκριναν οι Marx και Engels στη *Γερμανική Ιδεολογία* και στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, υπογραμμίζει ορισμένες ενδιαφέρουσες

95. Βλ. την ενδιαφέρουσα κριτική που ασκεί ο Bobbio στον τρόπο εφαρμογής της ελεύθερης δημοκρατίας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, όπως καταγράφεται στο Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 43.

96. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 251.

97. Για το Ν. Πουλαντζά, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα, σελ. 365: «Αν και όλα τούτα στα οποία αναφερόταν [η δικτατορία του προλεταριάτου — σημ. δική μας] παραμένουν πραγματικά, ωστόσο, η έννοια αυτή είχε κατοπινά μια συγκεκριμένη ιστορική λειτουργία: να κουκουλώσει το θεμελιακό πρόβλημα, το πρόβλημα ακριβώς της σπονδύλωσης μιας μετασχηματισμένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την άμεση δημοκρατία στη βάση. Να ποιοι είναι οι αληθινοί λόγοι που, κατά τη γνώμη μου, δικαιώνουν την εγκατάλειψή της και όχι επειδή η έννοια αυτή κατέληξε να ταυτίζεται μόνο με το σταλινικό ολοκληρωτισμό» (έμφαση δική μας).

* Με τον όρο «αληθινός σοσιαλισμός», οι Marx, Engels χαρακτήρισαν στη δεκαετία του 1840 εκείνο το θεωρητικό ρεύμα, που με χαρακτηριστικό του εκπρόσωπο τον Κ. Grun προσέγγιζε το σοσιαλισμό ως ιδεολογία και πολιτική κάνοντας αφαίρεση από την ταξική του βάση, υποστηρίζοντας την εξάλειψη των ταξικών αντιθέσεων μέσα από ένα «κήρυγμα αγάπης και συμφιλίωσης».

προτάσεις αναφορικά με τη σχέση της αστικής δημοκρατίας και σοσιαλισμού.

Όπως σημειώνει, λοιπόν, η Wood, «[...] ένα ουσιώδες συστατικό του προγράμματος του “νέου αληθινού σοσιαλισμού” είναι η απόσπαση των σοσιαλιστικών στόχων απ’ τους υλικούς σκοπούς των τάξεων και μια νέα εμφάνιση σε “μή υλικούς”, καθολικούς, ανθρωπιστικούς σκοπούς — όπως ο δημοκρατικός έλεγχος, η ειρήνη, το υγιές περιβάλλον και η ποιότητα ζωής ή η ικανοποίηση “πρωτογενών ανθρώπινων αναγκών”»⁹⁸. Απόρροια της πιο πάνω θέσης, σύμφωνα με τη διεισδυτική κριτική της Wood, είναι η κατανόηση της σχέσης αστικής δημοκρατίας και σοσιαλιστικής δημοκρατίας ως σχέσης συνέχειας, δεδομένου ότι η ίδια η αστική δημοκρατία προσεγγίζεται μέσα από μια διαδικασία *αφαίρεσης* του ειδικού ταξικού χαρακτήρα της⁹⁹. «Με άλλα λόγια, οδηγούμαστε να ξεχάσουμε ότι η πάλη ανάμεσα στον καπιταλισμό και στο σοσιαλισμό μπορεί να γίνει αντιληπτή ως πάλη ανάμεσα σε διαφορετικές μορφές δημοκρατίας, και ότι η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δυο μορφές μπορεί να εντοπισθεί ακριβώς στο σημείο, όπου διαχωρίζονται θεμελιώδη ταξικά συμφέροντα [...] Ενώ η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι συμβατή προς τον καπιταλισμό, ακριβώς διότι αφήνει ανέγγιχτες τις παραγωγικές σχέσεις, η σοσιαλιστική δημοκρατία “έξ ορισμού” συνεπάγεται το μετασχηματισμό των παραγωγικών σχέσεων.»¹⁰⁰

Με αυτή την έννοια, αναδεικνύεται μια κρίσιμη μεθοδολογική πρόταση, σύμφωνα με την οποία, αυτό ακριβώς το μοντέλο πολιτειακής συγκρότησης που ανταποκρίνεται στη δομή μιας αστικής κοινωνίας, δηλαδή η φιλελεύθερη δημοκρατία, δεν είναι δυνατό ν’ ανταποκριθεί ταυτόχρονα και στη δυναμική μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Ο ριζικός μετασχηματισμός της κοινωνίας, σύμφωνα τουλάχιστον με την προσέγγιση της επαναστατικής πράξης απ’ τον Marx, δε μπορεί παρά να διαπερνά όλα τα επίπεδα του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Συνεπώς, το ζητούμενο δεν είναι γενικά η αποκατάσταση μιας νέας σχέσης δημοκρατίας και σοσιαλισμού, αλλ’ η διαλεκτική υπέρβαση της αστικής δημοκρατίας και η οικοδόμηση μιας *νέου τύπου* δημοκρατίας, δηλαδή μιας *σοσιαλιστικής δημοκρατίας*, πολιτικής έκφρασης, αλλά και αποφασιστικού συντελεστή στην οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Στοιχεία μιας σοσιαλιστικής δημοκρατικής πολιτείας έδωσε, όπως ήδη σημειώθηκε, ο Marx με αφορμή το ιστορικό παράδειγμα της Γαλλικής Κομμούνας του 1871. Η σύγχρονη, ωστόσο, όπως και η σχετικά παλαιότερη πολιτική θεωρητική βιβλιογραφία αναδεικνύει με ιδιαίτερη ένταση το ερώτημα αν η σοσιαλιστική δημοκρατία μπορεί να συγκροτηθεί και να λειτουργήσει ως *άμεση* ή ως *αντιπροσωπευτική*.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, όσον αφορά στο θέμα της *άμεσης δημοκρατίας*, η συλλογιστική του Rousseau, που, ως ένα βαθμό, όπως ήδη σημειώθηκε, αναγνωρίζεται και σε επιμέρους προτάσεις και στην περιγραφή της Κομμούνας απ’ τον Marx, βρίσκει υποστηρικτές, σχεδόν αποκλειστικά, σε ορισμένες ακραίες αντι-

98. E. Meiksins Wood, *The Retreat from Class, A New “True” Socialism*, Verso, London, 1986, σελ. 130.

99. E. Meiksins Wood, *The Retreat from Class*, ό.π., σελ. 130 κ.ε.π.

100. E. Meiksins Wood, *The Retreat from Class*, ό.π., σελ. 133-135.

λήψεις για την αυτοδιαχείριση, όπως αυτές που έχουν εκφράσει, κατά καιρούς εκπρόσωποι της Σχολής της Πράξης¹⁰¹, αλλά και ο Κ. Καστοριάδης¹⁰². Ο τελευταίος, μάλιστα, διατύπωσε τη θέση ότι, ενώ πράγματι η θέση του Rousseau για μικρά κράτη ως βασική προϋπόθεση για τη λειτουργία της δημοκρατίας είναι καταρχήν ανεδαφική, ωστόσο οι σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις επιτρέπουν τη δυνατότητα άμεσης πληροφόρησης και άμεσης συμμετοχής των πολιτών στις σχετικές διαδικασίες και σε κράτη με μεγάλο πληθυσμό και έκταση¹⁰³.

Σε αντίθεση προς αντιλήψεις, όπως οι πιο πάνω, η κυρίαρχη τάση, που υποστηρίζεται από πολλούς πολιτικούς θεωρητικούς, αλλ' οπωσδήποτε από διαφορετικές μεθοδολογικές αφετηρίες και προς διαφορετικές αναλυτικές κατευθύνσεις, αναγνωρίζει την ανάγκη και δυνατότητα συνδυασμού ρυθμίσεων άμεσης με ρυθμίσεις αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Πράγματι, όπως ορθά παρατηρεί στο σημείο αυτό ο Ν. Bobbio, «δεν υπάρχει μια καθαρή διάκριση ανάμεσα στην άμεση δημοκρατία (με τις διάφορες παραλλαγές της) και στην αντιπροσωπευτική. Αντίθετα υπάρχει μια συνέχεια, με την έννοια ότι η μια μετατρέπεται στην άλλη βαθμιαία»¹⁰⁴.

Αν και η πιο πάνω θέση του Bobbio —που θα πρέπει να διευκρινισθεί ότι δεν ταυτίζει την αντιπροσωπευτική με την κοινοβουλευτική δημοκρατία αλλά θεωρεί τη δεύτερη ως μια μόνο απ' τις μορφές της πρώτης¹⁰⁵— είναι προβληματική, όσον αφορά στη συνέχεια¹⁰⁶ που αναγνωρίζει μέσα απ' τη βαθμιαία τροπή της αντιπροσωπευτικής σε άμεση δημοκρατία και αντίστροφα, ωστόσο είναι πραγματικά πειστική, όσον αφορά στη θέση του ν' απορρίψει τη σχηματική αντιπαράθεσή τους¹⁰⁷.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να παρακολουθήσει κανείς τον προβληματισμό του Πουλαντζά, που, απορρίπτοντας ουσιαστικά ως ψευδές το δίλημμα «άμεση ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία», προχωρεί στην πιο κάτω διατύπωση του προβλήματος:

«Πώς να συλλάβουμε ένα ριζικό μετασχηματισμό του κράτους, συναρθρώνοντας τη διεύρυνση και το βάθος των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και των ελευθεριών (που ήταν μια κατάκτηση των λαϊκών μαζών) με την ανάπτυξη των μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και τη διασπορά αυτοδια-

101. Βλ. ενδεικτικά, τις θέσεις του Μ. Markovic, *Αυτοδιαχείριση*, εκδ. «Επίκουρος», Αθήνα, 1975, σελ. 7-63.

102. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Το περιεχόμενο του σοσιαλισμού*, εκδ. «Ύψιλον/Βιβλία», Αθήνα, 1986, σελ. 83-91.

103. Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Το περιεχόμενο του σοσιαλισμού*, ό.π., σελ. 144-145.

104. Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 112.

105. Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 113.

106. Βλ. Ν. Bobbio, *The future of Democracy*, ό.π., σελ. 52-53.

107. Στην ίδια ακριβώς βάση τοποθετείται και η πιο κάτω πρόταση του Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 112: «Ήθελα να ανατινάξω το μύθο ότι υπάρχουν δυο ασυμβίβαστες μορφές δημοκρατίας, και ότι απ' αυτές τις δυο μορφές μια, η άμεση, είναι χαρακτηριστική της προλεταριακής δημοκρατίας, ένας μύθος, που οδηγεί στην υπόθεση ότι, γι' αυτούς που προβλέπουν σε μια κοινωνία, που είναι ταυτόχρονα σοσιαλιστική και δημοκρατική, η πρώτη είναι κακή και μόνον η δεύτερη καλή» (έμφαση δική μας).

χειριστικών εστιών, αυτό είναι το βασικό πρόβλημα ενός δημοκρατικού δρόμου προς το σοσιαλισμό και ενός δημοκρατικού σοσιαλισμού»¹⁰⁸ (έμφαση του Πουλαντζά).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μια αποδοτική αξιολόγηση της πιο πάνω θέσης του Πουλαντζά προϋποθέτει την ένταξη της στην «ύστερη φάση» της θεωρίας του για το κράτος, διαδικασία που εκφεύγει των ορίων του συγκεκριμένου άρθρου. Επισημαίνεται, πάντως, ότι η πιο πάνω θέση του για τη συνάρθρωση των δυο μορφών δημοκρατίας αποτέλεσε τη βάση για τις απόψεις των Laclau και Mouffe, ενώ εμφανίζει επίσης ενδιαφέροντα σημεία σύγκλισης με την προβληματική του Bobbio, σε σχέση προς την οποία έχει, ωστόσο, μια κρίσιμη διαφορά: ενώ ο Bobbio, μέσα απ' την απόρριψη της σχηματικής αντιπαράθεσης άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, οδηγείται προς μια σύνθεση με δεσπόζουσα διάσταση αυτή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτικοφιλοσοφικής βάσης της, αντίθετα ο Πουλαντζά αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην «ανάπτυξη νέων μορφών άμεσης δημοκρατίας στη βάση και τη διασπορά αυτοδιαχειριστικών δικτύων και εστιών», σε συνδυασμό πάντα με θεσμούς αντιπροσωπευτικής πλουραλιστικής δημοκρατίας¹⁰⁹.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, γίνεται φανερό ότι ο δημοκρατικός δρόμος προς το σοσιαλισμό, που προτείνει ο Πουλαντζά, διακρίνοντάς τον, μάλιστα, απ' τον απλό κοινοβουλευτικό δρόμο¹¹⁰, η σχέση μέσου-σκοπού ανάμεσα στη δημοκρατία και στο σοσιαλισμό, που υποστηρίζει ο Bobbio¹¹¹, υπογραμμίζοντας την ανατρεπτική δύναμη της δημοκρατίας¹¹², ή μια ριζοσπαστική δημοκρατία κατά Laclau και Mouffe, που αιωρούνται πράγματι ανάμεσα στις θέσεις του Πουλαντζά και σ' αυτές του Bobbio, δηλώνουν απλά τη βαθιά πολιτική σημασία αυτού ή του άλλου τρόπου ανάγνωσης της σχέσης της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας προς τον αστικό πολιτικό φιλοσοφικό στοχασμό και τις αντιθέσεις που τον διαπερνούν.

Είναι ευνόητο ότι, με βάση το αντικείμενο του συγκεκριμένου άρθρου, τη ρουσσική δηλαδή αντίληψη για τη δημοκρατία και την επίδρασή της στην πολιτική σκέψη του Marx, δεν είναι δυνατό να υπάρξει αναλυτικότερη αναφορά σε απόψεις όπως οι πιο πάνω.

Αξιοποιώντας, ωστόσο, τη μελέτη της επίδρασης των πολιτικών ιδεών του Rousseau στην πολιτική θεωρητική συλλογιστική του Marx, και εντοπίζοντας τη διαλεκτική υπέρβαση της ρουσσικής αντίληψης για τη δημοκρατία απ' τις πολιτικές θεωρητικές προτάσεις του Marx, γίνεται δυνατή η διατύπωση ορισμένων κρίσιμων θέσεων-συμπερασμάτων για μια μαρξιστική πολιτική θεωρητική προσέγγιση της δημοκρατίας, στα πλαίσια μιας γενικής μαρξιστικής θεωρίας του κράτους.

108. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 364.

109. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 372.

110. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π., σελ. 369.

111. Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 117.

112. Ν. Bobbio, *Which Socialism?*, ό.π., σελ. 74.

Ειδικότερα:

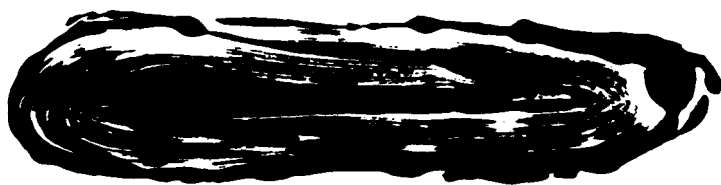
- Το ζήτημα της δημοκρατίας δε μπορεί να τίθεται «γενικά», έξω δηλαδή από κοινωνικό χώρο και ιστορικό χρόνο, αλλά μόνο σε συνάρτηση με τα συγκεκριμένα κοινωνικά και, σε τελική ανάλυση, ταξικά δεδομένα. Με αυτή την έννοια, σύμφωνα με τη μαρξιστική μεθοδολογική προσέγγιση, μπορεί να γίνεται λόγος για αστική δημοκρατία ή σοσιαλιστική δημοκρατία, *αλλ' όχι για δημοκρατία «εν γένει».*
- *Η σχέση αστικής και σοσιαλιστικής δημοκρατίας δεν είναι σχέση ομαλής/γραμμικής μετεξέλιξης της μιας στην άλλη, αλλ' ούτε σχέση σχηματικής αντιπαράθεσής τους. Η μαρξιστική πολιτική πρόταση για τη σοσιαλιστική δημοκρατία, διαμορφωμένη ουσιαστικά μόνο στις βασικές/θεμελιακές θέσεις της και ανοιχτή σε μια ολοένα και πιο συστηματική επεξεργασία της, δε συγκροτείται στο κενό, αλλά μέσα από μια διαλεκτική διαδικασία υπέρβασης του αστικού πολιτικού φιλοσοφικού παρελθόντος της, μια απ' τις κορυφώσεις του οποίου, αυτή της ρουσσοϊκής προβληματικής, αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής προσέγγισης αυτού του άρθρου.*
- *Άμεση συνέπεια των προηγούμενων θέσεων - συμπερασμάτων είναι και η απόρριψη ενός μηχανιστικής αυτής της πολιτικο-θεωρητικής άποψης, που, αφαιρώντας απ' την αστική δημοκρατία το ειδικό ταξικό περιεχόμενό της και αντιμετωπίζοντας τους θεσμούς της ως σύστημα τεχνικών δεδομένων, θεωρεί ως δυνατή τη «μεταφύτευση» των αστικών δημοκρατικών πολιτειακών θεσμών στις συνθήκες ενός σοσιαλιστικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού.*
- *Η σοσιαλιστική δημοκρατία μπορεί να λειτουργήσει και ν' αναπτυχθεί μόνο ως δυναμική σύνθεση μορφών άμεσης και αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με συνεχείς, ωστόσο, τάσεις ενίσχυσης της πρώτης, έτσι ώστε να προσεγγίζεται ολοένα και περισσότερο το μοντέλο μιας σύγχρονης σοσιαλιστικής αυτοδιαχειριζόμενης κοινωνίας, απαραίτητη προϋπόθεση της οποίας είναι η λειτουργία της (σοσιαλιστικής) δημοκρατίας, όχι μόνο στο επίπεδο του εποικοδομηματος, αλλά, κατά πρώτο και κύριο λόγο, στο ίδιο το πεδίο της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας¹¹³.*
- *Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι η ανάγκη της συγκρότησης και λειτουργίας μιας σοσιαλιστικής δημοκρατίας, που αντλεί τις βασικές θεωρητικές προϋποθέσεις της απ' τον πλούτο των πολιτικών ιδεών του Rousseau και τελικά απ' την υπέρβασή τους μέσα απ' τον πολιτικό φιλοσοφικό στοχασμό του Marx, δεν αναιρεί τη βασική μαρξιστική θέση ότι ανάμεσα στην καπιταλιστική και στην αταξική κοινωνία παρεμβάλλεται η μεταβατική περίοδος της δικτατορίας του προλεταριάτου.*
- Όπως, πολύ ορθά, παρατηρεί στο σημείο αυτό ο E. Balibar, «σύμφωνα με τη

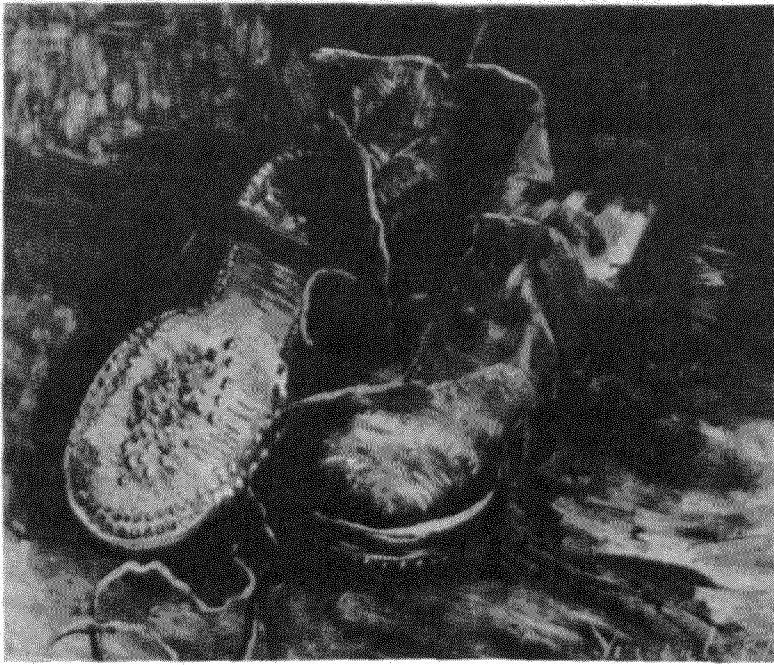
113. Πάνω σ' αυτή την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στην αστική και τη σοσιαλιστική δημοκρατία, βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση «εφαρμογή», που επιχειρεί ο Galvano della Volpe, *Rousseau and Marx*, ό.π., σελ. 71 κ.ε.π., 94 κ.ε.π., συγκρίνοντας την αστική (Civil) με την αναπτυγμένη εξισωτική ελευθερία (*developed egalitarian liberty*), που χωρίς να ισοπεδώνει τις διαφορές, προσδίδει κοινωνική ουσία και περιεχόμενο στην ελευθερία σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού όλου, και ιδιαίτερα στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία με την κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

μαρξιστική θεωρία του κράτους, που εκφράζει μια ταξική σκοπιά διαμετρικά αντίθετη απ' την αστική νομική ιδεολογία, *κάθε μορφή δημοκρατίας είναι ταξική δικτατορία*. Η αστική δημοκρατία είναι ταξική δικτατορία, δικτατορία της μειοψηφίας των εκμεταλλευτών, η προλεταριακή δημοκρατία είναι επίσης ταξική δικτατορία, δικτατορία της μέγιστης πλειοψηφίας των εργαζομένων και των εκμεταλλευόμενων. Η άμεση σχέση του κράτους με την ταξική πάλη είναι η κεντρική κατευθυντήρια γραμμή της υλιστικής ανάλυσης, που δεν πρέπει να χάνουμε ποτέ από μπροστά μας»¹¹⁴ (έμφαση του Balibar).

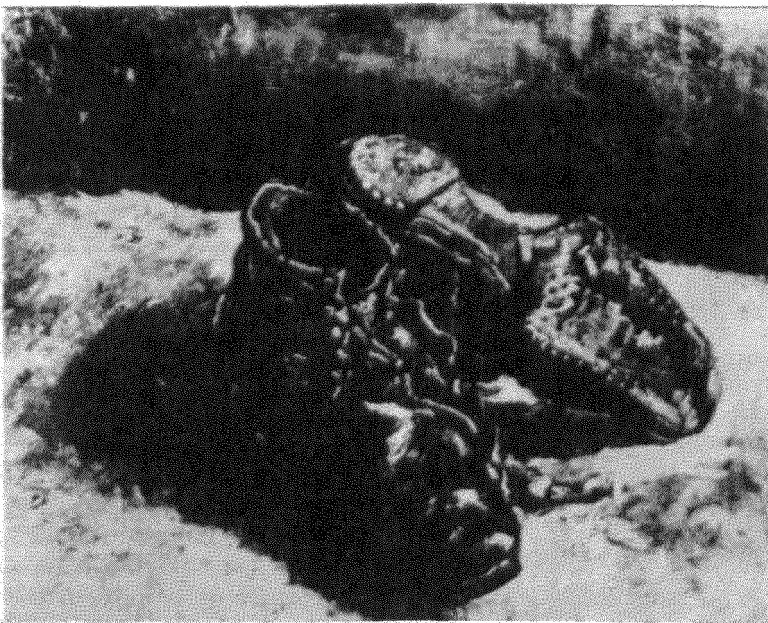
Με αυτή την έννοια, η οικοδόμηση και λειτουργία μιας σύγχρονης στίς μορφές και στο περιεχόμενο σοσιαλιστικής δημοκρατίας, όχι μόνο δεν είναι ασυμβίβαστη με τη δικτατορία του προλεταριάτου, αλλ' αντίθετα, απαραίτητη προϋπόθεση και βασικός συντελεστής για την προώθηση της τελευταίας ως τα άκρα της, δηλαδή ως το *μαρασμό του ίδιου του κράτους*, ο οποίος, θα πρέπει να τονισθεί —σήμερα, ίσως, περισσότερο από ποτέ άλλοτε— *μόνον ως αντικειμενική δυνατότητα μπορεί να νοηθεί* αντικειμενική δυνατότητα για την πραγμάτωση της οποίας το συλλογικό κοινωνικό/ταξικό υποκείμενο και η πολιτική πρωτοπορία του, κάτω από νέες συνθήκες, έχουν να παίξουν τον αποφασιστικό ρόλο τους.

114. E. Balibar, *Για τη δικτατορία του προλεταριάτου*, εκδ. «Οδυσσεάς», Αθήνα, 1978, σελ. 52· σε ανάλογη κατεύθυνση ο A. Levine, *The End of the State*, ό.π., σελ. 138, 143, σημειώνει: «Με ρουσσωϊκούς όρους, η δικτατορία του προλεταριάτου αφορά στο κράτος, όχι στην κυβέρνηση. Ο ισχυρισμός, λοιπόν, είναι ότι η κρατική εξουσία —πάντοτε, σύμφωνα με τη μαρξική άποψη, εξουσία μιας κοινωνικής τάξης ή συμμαχίας τάξεων— στηρίζεται τελικά στη βία [...] Συνοπτικά η δικτατορία του προλεταριάτου [...] είναι η ριζοσπαστική δημοκρατία για τη συντριπτική πλειοψηφία, την εργατική τάξη και τους συμμάχους της κάτω από σοσιαλιστικές συνθήκες».





VAN GOGH: Ένα ζευγάρι παπούτσια. Paris, 1887.



VAN GOGH: Ένα ζευγάρι παπούτσια. Paris, 1886-87.